

oud rhenen

TIJDSCHRIFT VOOR DE HISTORIE VAN RHENEN
UITGEGEVEN DOOR DE
HISTORISCHE VERENIGING
OUDHEIDKAMER RHENEN EN OMSTREKEN

BESTUUR

Ere-voorzitter
dr. H. P. Deys

Voorzitter
drs. W. A. van Ommeren
(0318) 47 13 09

Secretaris
W. H. Strous
Bruine Engseweg 25
3911 CJ Rhenen
(0317) 61 40 67

Penningmeester en ledenadministratie
L. E. G. Bultje-van Dillen
Wageningen
Postbank 1211163
(0317) 47 21 29

Logistiek, Ledenwerving en PR
ing. H. B. Gieszen
Bruine Engseweg 40
3911 CL Rhenen
(0317) 61 60 76

Leden

H. Dekker
Rhenen,
(0317) 61 34 12

J. M. D. Doorman
Rhenen,
(0317) 61 32 79

B. W. van Laar
Rhenen
(0317) 61 30 41

Redactiecommissie Oud Rhenen
J. M. D. Doorman
B. W. van Laar

Inleveren kopij
Paardenveld 19
3911 XG Rhenen
b.van.laar2@kpnplanet.nl

Redactie-assistent
E. A. M. Vlak-Derksen

Website
www.oudrhenen.nl

Inhoudsopgave

- 3 Afscheid van Ad de Jong als bestuurslid en lid van de redactie van Oud Rhenen.
- 4 *Hans Blankestijn* - Avondschoon in Rhenen.
- 10 *Ruurd Kok* - Op zoek naar de herkomst van een bijzondere vondst.
Hoe een knotskop uit Peru terechtkomt op Plantage Willem III te Rhenen.
- 19 *Willem H. Strous* - Sigillum Ecclesiae Rhenensis III.
- 21 *Hens Dekker* - De Filmstad Rhenen.

COLOFON

Illustratie omslag

Centraal het huidige gemeentewapen van Rhenen zoals dat op 26 oktober 1943 verleend is door het Departement van Algemene Zaken in Den Haag, op voordracht van de Hoge Raad van Adel. Het wapen is gebaseerd op het oudst bekende stadszegel van Rhenen van 1258. Reeds eerder was de gemeente Rhenen een wapen verleend op 30 september 1818, bevestigd eveneens door de Hoge Raad van Adel. Op dit wapen toen de drie 'peperbus' torens, zie wapen Achterberg, en aanziende leeuwen in plaats van gewende leeuwen als schildhouders.

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen dan na schriftelijke, voorafgaande toestemming van de redactie.

Auteurs die in dit tijdschrift publiceren geven daarmee onvoorwaardelijk toestemming tot het in digitale vorm opnemen in openbare databases.

Zetwerk: Ben van Laar en Jan Maarten Doorman
Druk: Drukkerij Cunera b.v., Rhenen
ISSN-1384-3338

Afscheid van Ad de Jong als bestuurslid en lid van de redactie van Oud Rhenen

Bij de ledenvergadering van 17 maart j.l. is bekend gemaakt dat Ad de Jong zich niet meer herkiesbaar stelt als bestuurslid. Zijn besluit is niet gebaseerd op negatieve gronden, integendeel, er heerst een goede sfeer in het bestuur, dat een waar team vormt. Ad zal dan ook actief blijven in het historisch onderzoek met betrekking tot Rhenen en daar zeker over blijven publiceren.

Vanaf 1984 heeft Ad tientallen artikelen in Oud Rhenen geschreven of andere auteurs van informatie voorzien. Zijn eerste artikel was gewijd aan het Veerhuis te Rhenen. Daarna zouden er nog vele volgen met steeds andere onderwerpen die altijd wel met het verleden van Rhenen te maken hadden.

Ad de Jong is geboren in Rhenen en groeide daar tevens op tot hij in Utrecht ging studeren. Na allerlei omzwervingen woont hij nu alweer bijna 30 jaar in Voorthuizen.

Zijn middelbare schooltijd bracht hij door op het Wageningen Lyceum en daar raakte hij geïnteresseerd in geschiedenis door de lessen van een geschiedenisleraar, die eigenlijk afgestudeerd archeoloog was.

Van archeologie en geschiedenis werd hem aangeraden zijn hobby te gaan maken. Dit bleek een goed advies. Ad ging scheikunde studeren in Utrecht en promoveerde daar.

HOE KWAM HIJ BIJ DE HISTORISCHE VERENIGING?

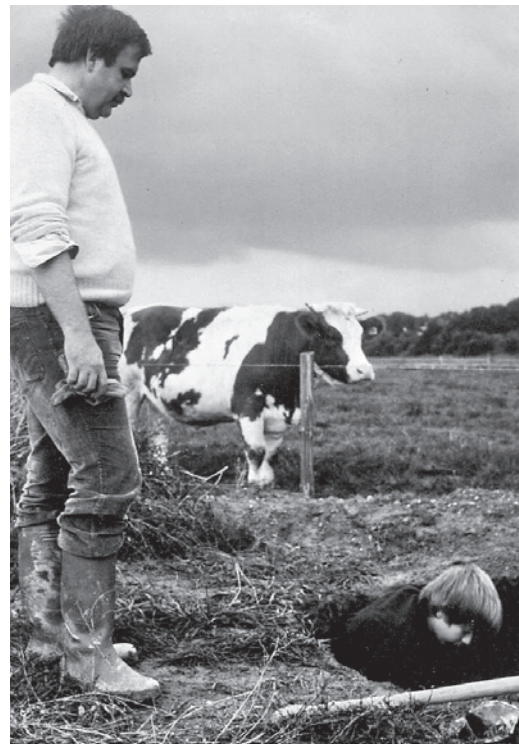
Via zijn nog in Rhenen wonende ouders ontving Ad regelmatig krantenknipsels over de geschiedenis van Rhenen. Inmiddels was hij, gestimuleerd door zijn oom Jan, ook geïnteresseerd geraakt in de geschiedenis van zijn voorouders (genealogie). Door het genealogische onderzoek in archieven leerde hij ook het oude schrift lezen. Begin jaren tachtig verschenen er berichten over de vondst van fundamenten van een 'weeshuis' in de uiterwaarden ten westen van de Veerweg in Rhenen. Ad las al vrij vlug dat het hier een 'veerhuis' betrof en geen 'weeshuis', reden ook om er eens een kijkje te gaan nemen. Ad bood aan in de archieven verder te zoeken naar historische informatie rond dit veerhuis. Het werd hem tevens aangeboden mee te gaan 'graven' en dat klonk hem als muziek in de oren, immers hij had altijd al archeoloog willen worden. Dit leidde ertoe dat hij twee jaar lang de weekenden samen met zijn oudste zoon, doorbracht met graafwerk in de wei naast de Veerweg. Tevens begon hij in Oud Rhenen te publiceren over de geschiedenis van dit (middeleeuwse) veer. Dit leidde ertoe dat hem gevraagd werd of hij mee wilde werken aan de redactie van Oud Rhenen. Al snel werd hij gevraagd of hij een functie in het bestuur wilde vervullen. Zo werd hij per 1 januari 1987 penningmeester van de vereniging.

Geschiedenis en archeologie met betrekking tot Rhenen werden een ware passie voor hem en daar stak hij naast zijn drukke baan als research manager vrijwel al zijn vrije tijd in.

Een onophoudelijke reeks publicaties over de meest uiteenlopende onderwerpen was het gevolg, zoals boeken over de Rhenense jeugd in de jaren vijftig, Kolonisten aan de Saramacca in Suriname, de Posthistorie van Rhenen, Elst en Veenendaal, Genealogie en Heraldiek te Rhenen en voorts medewerking aan boeken over de geschiedenis van Rhenen.

Samen met C. L. van Otterlo schreef hij in 1996 het boek *Genealogie en Heraldiek te Rhenen*, waarbij hij veel heraldische informatie met betrekking tot Rhenen verzamelde en Van Otterlo zich voornamelijk concentreerde op genealogische informatie, die werd gekoppeld aan de beschreven heraldiek. Uiteindelijk groeide zijn belangstelling voor heraldiek uit tot een specialisatie op het gebied van Stichtse Heraldiek en werd begonnen met het schrijven van een boek over heraldiek op zegels, zoals die in de Rhenense archieven zijn aangetroffen.

Terugkijkend heeft zijn jarenlange betrokkenheid bij de geschiedenis van Rhenen hem uiteindelijk in staat gesteld zijn jongensdroom te realiseren. Ad denkt in het bijzonder met veel plezier terug aan de samenwerking met wijlen Lot Delfin-van Mourik Broekman en Henk Deys waarvan hij zoveel heeft kunnen opsteken. De Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o. is hem veel dank verschuldigd voor zijn jarenlange inzet als bestuurslid en lid van de redactie van Oud Rhenen. Het bestuur en de redactie zien met veel vertrouwen en interesse de resultaten van zijn verdere onderzoek tegemoet. ■

Avondschool in Rhenen

Hans Blankestijn

SAMENVATTING

Uit recente artikelen over respectievelijk de lagere landbouwschool in Achterberg en de landbouwhuishoudschool in Rhenen, blijkt dat het beroepsonderwijs in Rhenen voor een belangrijk deel het gevolg was van de aanbevelingen uit het rapport van de Commissie Cramer uit 1940. Naast deze scholen stelde hij ook de oprichting voor van een avondtekenschool en een handelsavondschool. Toch bestond er al wel langer beroepsonderwijs in Rhenen. Er zijn meldingen uit de zeventiende en achttiende eeuw over incidentele naai- en breicursussen. Eind negentiende eeuw werd er een reguliere naai- en breischool opgericht en in het begin van de twintigste eeuw kwamen de eerste landbouwwintercursussen, cursussen voor het middenstandsdiploma en landbouwhuishoudcursussen. Zelfs kon men artistieke tekenlessen volgen. Zo kwamen er in de jaren veertig in Rhenen ook een avondtekenschool en een handelsavondschool. Na een groei in de jaren zestig, nam het aantal cursisten zo sterk af, dat de avondschool in 1974 ophield te bestaan. De avondtekenschool was al in 1959 opgeheven.

AVONDTEKENSCHOOL (1941-1950)

TEKENLES IN DE NEGENTIENDE EEUW

In de negentiende eeuw werden er in Rhenen tekenlessen gegeven. De nadruk lag daarbij op artistiek tekenen. In de Amerongsche Courant van 16 augustus 1888 was te lezen dat de heer K. P. Westerouen van Meeteren zo welwillend was geweest tekenlessen te geven. De verslaggever schrijft: 'Wij waren dezer dagen in de gelegenheid verschillende tekeningen in ogenschouw te nemen, die onder zijne leiding door jongelui uit deze stad waren vervaardigd. Wij zagen flink gelijkende portretten, landschappen, ornamenten en daaronder die zeer goed waren uitgevoerd, vooral als men in aanmerking neemt, dat de vervaardigers nauwelijks een jaar onderricht hebben genoten. Een vijfendertigtal leerlingen volgt thans de lessen, die belangeloos en op uitnemende wijze worden gegeven. Bij goede leiding wordt hier tegelijkertijd liefde tot de kunst gekweekt. Dit valt ook op bij hetgeen enkele leerlingen thuis verrichten. Tekenen is niet alleen een schone kunst, maar daarbij zoo hoogst nodig in verscheiden vakken, dat we de Rhenensche jongelui niet genoeg kunnen aanraden van de uitnemende lessen, door den heer Van Meeteren gegeven, partij te trekken. De ingezetenen zullen de heer Van Meeteren zeker dankbaar wezen voor al wat hij belangeloos tot ontwikkeling hunner kinderen doet. Zijn schoonste voldoening zal evenwel zijn als hij daar de vorderingen zijner leerlingen ziet, als hij bemerkt dat in enkelen hunner reeds liefde tot de kunst ontwaakt'. Deze tekenlessen hielden echter op toen de heer Westerouwen van Meeteren stopte met zijn vrijwilligerswerk.

DE OPRICHTING VAN DE AVONDTEKENSCHOOL

Op 28 mei 1941 was er een vergadering om te komen tot de oprichting van een avondtekenschool. Bij dit schooltype ging het om vakmatig tekenen, zoals dat van belang is voor aannemers, architecten e.d. Omdat het oorlogstijd was moest voor die vergadering officieel toestemming worden gevraagd aan

de Procureur-Generaal bij het Gerechtshof in Amsterdam. De toestemming kwam. Er was geen bezwaar, mits er geen onderwerpen van politieke aard ter sprake zouden worden gebracht, direct noch indirect. Met deze toestemming kon B&W vervolgens mogelijke belangstellenden uitnodigen. Aldus geschiedde en al snel werd er een 'Vereniging tot stichting en instandhouding van een Avondvaktekenschool voor Rhenen en omstreken' opgericht. Artikel 2 luidde: 'De vereniging heeft ten doel de opleiding van jongelieden van alle gezindten tot ambachtslieden en tracht dat doel te bereiken door het oprichten en in stand houden van een Avondvaktekenschool en het toepassen van al die wettige middelen, die voor dat doel bevorderlijk zijn'.

Het onderwijs aan de school omvat de volgende vakken:

- het handtekenen en technisch schetsen;
- het rechtlijnig tekenen;
- het bouwkundig en werktuigkundig tekenen;
- rekenen en meetkunde;
- constructieleer;
- Nederlandse taal en algemene ontwikkeling.

HOOPVOL BEGIN

Op 28 november 1941 werd de oprichting van de school goedgekeurd door de Secretaris-Generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, zoals het Ministerie van O.C.W. in de bezettingsjaren heette. Tegelijk werd er een startsubsidie beschikbaar gesteld.

Cursisten betaalden schoolgeld en veel bedrijven in Rhenen werden lid van de vereniging en ondersteunden zo de school met een financiële bijdrage. De lessen werden gegeven in het gebouw van de openbare MULO aan de Wilhelminastraat. Namen van docenten in die tijd zijn: S. J. Buré, J. van Raalte en C. van Reepe. Ook F. J. Homans, W. van der Linden en S. Heijn (de architect) leverden hun bijdrage. Voorzitter van het bestuur was de heer B. Heijnsman, die in die

De openbare MULO aan de Wilhelminastraat.

tijd ook hoofd van de Bantuinschool was en vanaf 1943 hoofd van de openbare VGLO. De avondlessen verliepen niet altijd geheel volgens plan. In 1942 klaagde directeur Koekman van de openbare MULO bij de gemeenteraad dat op de vrijdagse lesavond de deur van de school was dichtgebonden met een stuk dik ijzerdraad. Toen de leerlingen van de avondteekenschool naar huis wilden gaan, vonden ze de deur gesloten. Via het raam zijn ze uiteindelijk de school uitgekomen.

EEN KORT LEVEN BESCHOREN

In de eerste jaren na de oprichting was de belangstelling voor de tekenschool groot. Op de schoolgeldlijst van 1948 stonden meer dan dertig namen, met ongeveer een even groot aantal leden/sponsors. Na de oorlog liep het aantal cursisten echter snel terug. Hoewel het bestuur van de school er alles aan deed om meer cursisten aan te trekken, bleek dat er voor het cursusjaar 1950-1951 nog maar tien aanmeldingen waren. Men besloot dat jaar daarom niet te starten. Ook in het daaropvolgende jaar lukte het niet voldoende aanmeldingen te krijgen, waarop de vereniging besloot haar werkzaamheden te staken. Men keek het nog een paar jaar aan, maar in 1954 deed men het voorstel om de vereniging op te heffen. In de raadsvergadering van 24 maart werd eveneens vastgesteld dat er geen draagvlak meer was voor deze school. Formeel werd de vereniging opgeheven in 1956.

RHENENSE HANDELSAVONDSCHOOL (1953-1974) EERSTE POGING IN 1941

De eerste pogingen om tot een handelsavondschoon te komen, dateren van 1941. In augustus van dat jaar vergaderde een groep belanghebbenden over de oprichting. Men had verschillende deskundigen uitgenodigd, zoals iemand van Gedeputeerde Staten van Utrecht en de directeur van de handelsavondschoon in Amersfoort. Alle aanwezigen waren zeer optimistisch. Zou het mogelijk zijn om dit schooljaar al te starten? Maar toen realiseerde men zich plotseling dat er enigen ontbraken. Men had er niet aan gedacht om het bestuur van de middenstandscursus uit te nodigen! Men besloot om vijf dagen later opnieuw bijeen te komen, deze keer met het voltallige bestuur van de middenstandscursus. Men bood namens het gemeentebestuur excuses aan en hoopte dat deze fout een verdere samenwerking niet in de weg zou staan. Uit de notulen blijkt dat er die avond wel over van alles was gesproken, maar dat men toch wel wat gereserveerd reageerde. Namens het bestuur van de middenstandscursus, zegde de heer Van Bijlert toe om binnen een week te reageren. Die reactie kwam. In een korte verklaring deelde men mee niet te willen samenwerken. Deze afwijzing en de praktische onmogelijkheid om nog in 1941 een school te starten leidden tot het besluit er voorlopig vanaf te zien. Intussen gingen de middenstandscursussen wel gewoon door.

NA DE OORLOG

Door de algemene oorlogssituatie en de lange evacuatie vanaf september 1944 van de Rhenense bevolking, leek een handelsavondschool voor Rhenen vooralsnog niet haalbaar. In de periode direct na de Tweede Wereldoorlog zagen echter veel mensen, zowel jongeren als ouderen, de noodzaak om verder te leren. Voor sommigen was er door die oorlog een achterstand ontstaan. Tegelijk was het een tijd waarin ouders geldgebrek hadden, waardoor ze hun kinderen niet konden laten doorleren. Avondonderwijs was dan een oplossing. Overdag kon men werken, terwijl 's avonds een school werd bezocht. De Handelsavondschool in Rhenen was daarvan een voorbeeld.

NIEUWE POGING IN 1952

In 1952 had de directeur van de openbare mulo, de heer Gerard Ulke Anema, de leiding van de middenstandscursus op zich genomen. Anema was van 1951 tot 1957 directeur van de MULO. Daarna werd hij directeur van een mulo in Arnhem. In zijn periode in Rhenen startte hij ook een cursus voor het praktijkdiploma boekhouden. Daarvoor was zoveel belangstelling dat hij het niet meer alleen afkon. Tegelijk was het cursusgeld voor deze cursussen vrij hoog. Zijn voorstel was om voor het cursusjaar 1953-1954 een handelsavondschool te starten, waarin genoemde cursussen konden worden ondergebracht. Met subsidie zou dat goedkoper zijn en bovendien konden enkele leerkrachten van de ulo mede de lessen verzorgen. Er kwam goedkeuring voor een driejarige handelsavondschool. De officiële naam was: 'Gemeentelijke middelbare handelsavondschool met 3-jarige cursus'. Vakken waren Nederlands, Engels, boekhouden, handelsrekenen, handelskennis, bedrijfsleer en weteskennis. Bij voldoende belangstelling konden ook cursussen worden aangeboden voor het praktijkdiploma boekhouden, het praktijkdiploma Nederlandse handelscorrespondentie en voor machineschrijven en stenografie. Iedereen die de lagere school had doorlopen kon worden ingeschreven. Met enkele jaren voortgezet onderwijs kon men ook instromen in de tweede of derde klas. Er werd les gegeven op maandag, dinsdagen donderdag, steeds van 19 tot 21,30 uur. De belangstelling voor de school was groot. Verdeeld over de verschillende klassen waren er het eerste jaar 73 leerlingen. In 1955 moest de derde klas zelfs gesplitst worden. In datzelfde jaar werd het eerste examen afgenomen. Jenneke Baars en Suze Batenburg waren de beste leerlingen van deze lichting en ontvingen een woordenboek van de algemeen secretaris van de Kamer van Koophandel

DE GESLAAGDEN VAN 1955

Uit Rhenen: W. Baars sr., Jenneke Baars, W. Baars jr., J. van Dijk, Mej. T. van Ginkel, Dickie van Hees, M. Hillebregt, K. de Jong, Dini van Laar, L. Edel, J. van Londen, Corrie Meijer, Mien Meijer, D. W. Meijer, C. van Remmerden, W. Steen, H. G. Spaan, D. ter Burg, H. Wullings en Suze Batenburg.

Uit Elst: J. van Ommeren, A. J. Spies, H. van Soelen.

Uit Amerongen: H. van Alfen en H. Wambst.

Uit Leersum: J. Jansen en J. Poldervaart.

Uit Kesteren: J. van Beusichem, C. Blijderveen, G. van Veenendaal, T. Zaaier en W. van Blijderveen.

Uit Renkum: R. van Apeldoorn.

Uit de opsomming van geslaagden blijkt duidelijk dat de handelsavondschool in Rhenen vanaf het begin een streekfunctie had. Ook in de jaren daarna was de belangstelling groot. In 1956 waren er zelfs 86 leerlingen. Daarna begon het sterk te dalen. In 1957 waren er nog 50 leerlingen. Dit kwam mede door het feit dat het vanaf toen mogelijk was om ook op de mulo een middenstandsdiploma te behalen. Anema bleef directeur tot 1957, waarna gedurende korte tijd de heer Jacobus Johannes Altena deze functie bekleedde. Ook hij combineerde dat met het directeurschap van de mulo. Die functie bekleedde hij van 1957 tot 1969. Tijdens zijn directeurschap van de avondschool herstelde het aantal leerlingen zich weliswaar tot 60, maar het was duidelijk dat er iets moest gebeuren om het tij te keren.

HET DIRECTEURSCHAP VAN A. MORET

Van 1958 tot 1969 was de heer Hendrik Moret directeur. Dat was bijna de helft van de tijd dat de school heeft bestaan. Moret was van 1957 tot 1974 ook directeur van de christelijke mulo, later de Bergmavo geheten. Hij was een onder-

Henk Moret, directeur van 1958 tot 1969.

nemend man en probeerde toestemming te krijgen om van de driejarige school een vijfjarige te maken. Hierdoor zou de school een meerwaarde krijgen en ook meer aantrekkelijk zijn voor mensen met een mulo-diploma of een driejarig diploma. De dichtstbijzijnde vijfjarige scholen waren in Zeist, Arnhem en Amersfoort. Dat was nogal ver weg en Rhenen zou dan naast de eigen leerlingen ook uit de Betuwe leerlingen kunnen aantrekken. Tenslotte was in 1957 de brug geopend, waardoor de verbindingen sterk verbeterd waren. Het gemeentebestuur ondersteunde het voorstel van Moret, maar het Ministerie van Onderwijs besliste anders. Met het oog op de te verwachten dalende leerlingenaantallen gaf men geen toestemming. Daarmee was in feite de toekomst van de school bezegeld. Zonder de uitbreiding van het programma zou het aantal leerlingen zeker nog verder dalen. Het wettelijk vastgestelde minimum aantal leerlingen was 36. Zodra men drie jaar achtereen dat aantal niet had gehaald, verviel de subsidie. Moret stelde voor, nu de uitbreiding niet door kon gaan, de school op te heffen, met dien verstande dat de leerlingen in de tweede en derde klas wel hun opleiding konden afmaken. Maar daarmee ging het gemeentebestuur niet akkoord.

AFSCHEID MORET

In 1969 nam Moret afscheid van de handelsavondschool. Op de laatste avond van het schooljaar werden acht diploma's uitgereikt. Niemand behoefde te worden afgewezen. Piet Gussenloo uit Leersum was de beste, waarmee hij het geschenk van de Kamer van Koophandel won: een prachtige encyclopedie. De andere kandidaten waren uit Rhenen Cobie van de Brink, Gerda van de Brink, Henk van den Berg, Johan van Zanten en Bart Leeuwis, Bert de Wijd uit Ochten en Toni de Jongh uit Kesteren. Moret memoreerde dat in de achterliggende zestien jaar van het bestaan van de handelsavondschool in Rhenen niet minder dan 233 leerlingen met een waardevol diploma naar huis waren gegaan. Daarmee zagen ze hun drie jaar avondlessen bekroond. Hij prees de kandidaten dat zij zich niet hadden laten verleiden door radio, televisie en sport, maar dat zij hun capaciteiten hadden benut en een goede basis hadden gelegd voor de toekomst. Hij hoopte dat het niet het einde van de studie zou betekenen, maar dat zij nog meer zouden weten te bereiken om hun maatschappelijke positie te verbeteren. Wethouder Deen sprak vervolgens Moret toe en zei dat hij deze functie gedurende de elf jaar al-

*Advertentie
voor de handelsavondschool in 1960.*

Jaar	Aantal leerlingen	Jaar	Aantal leerlingen
1953	73	1964	54
1954	81	1965	46
1955	79	1966	40
1956	78	1967	37
1957	50	1968	29
1958	59	1969	36
1959	67	1970	27
1960	60	1971	31
1961	62	1972	25
1962	69		
1963	54		

tijd op een plezierige wijze had vervuld. Het was voor B&W een gemakkelijke tijd geweest, want de school had onder zijn leiding nooit hoofdbrekens gekost en ook waren de resultaten steeds goed geweest. Nagenoeg alle examenkandidaten van die periode hadden hun diploma behaald. Hoewel de gemeenteraad formeel nog geen reactie had gegeven op de ontslagaanvraag, maakte Deen van de gelegenheid gebruik om Moret te bedanken voor alles wat hij voor deze school had gedaan. Na de diploma-uitreiking sprak de voorzitter van het college van gecommitteerden, de heer W. Klaassen. Ook hij dankte de scheidende directeur voor de prettige wijze van samenwerken. Moret dankte op zijn beurt zijn leraren voor de fijne teamgeest die er altijd op deze school had geheerst. Moret werd per 1 januari 1970 opgevolgd door de heer C. Henstra. De heer Henstra kwam uit Oosterbeek, waar hij adjunct-directeur was van een meao-school. Hij zei voorstander te zijn van vernieuwing van het handelsavondschoolonderwijs in de richting van meer individuele opleidingen. Maar de slechte vooruitzichten voor de school maakten dat hij na een jaar al weer vertrok.

GEMEENTELIJKE MIDDELBARE HANDELSAVONDSCHOOL TE RHENEN

DE AANMELDING VAN NIEUWE LEERLINGEN WORDT VERWACHT op 22 en 23 augustus van 7 tot 8 uur bij de directeur H. Moret, Kastanje-
laan 24 te Rhenen, telefoon 0 8376 - 2776.

Voor de drie-jarige cursus bedraagt het lesgeld per jaar f 48.—, vermeerderd met de kosten voor de boeken en schriften, ongeveer f 30.—.

Lestijden: maandag, woensdag en vrijdag van 7 tot 9.30 uur.

Onderricht in Nederlandse Handelscorrespondentie, Engels en de handelsvakken. Leerlingen, die meer dan twee jaren een U. L. O. hebben bezocht, kunnen in het tweede leerjaar beginnen.

Dit jaar zijn ALLE leerlingen geslaagd, waardoor zij tevens in het bezit zijn van het MIDDENSTANDSDIPLOMA.

Dit is de veilige weg naar het Middenstandsdiploma.

Verhoog door studie je kansen op een goede betrekking bij winkel- of kantoorbedrijven

De openbare Muloschool met gymzaal in 1961.

DE LAATSTE DIRECTEUR

D. P. de Ruiters was al vanaf 1958 leraar aan de handelsavondschool. Vanaf 1970 tot de sluiting van de school in 1974 was hij tevens directeur. Al snel werd duidelijk dat de handelsavondschool geen bestaansrecht had in de Mammoetwet. Schaalvergroting leidde ertoe dat Arnhem een hoofdvestiging kreeg en dat het dichtsbijzijnde filiaal in Wageningen zou komen. Wel was er een overgangsregeling, waardoor het bestaan van de Rhenense school nog tot 1975 gerekt zou kunnen worden. Voorlopiggingen de lessen nog door en ook in 1971 werden er weer diploma's uitgereikt.

DE GESLAAGDEN VAN 1971

Examen handelsavondschool

Bennekom: J. E. Hymans.

Dodewaard: R. H. J. Hoofdakker.

Rhenen: Jufv. H. van Amerongen, M. Boot, J. R. Coopman, A. H. van Dijk, J. Ring en P. H. Th. Zegers.

Veenendaal: H. van de Bovenkamp, M. ten Donkelaar, J. Louwers en G. Smit.

Examen machineschrijven

Rhenen: Mevrouw G. Arnold-Hendriks, de dames J. M. Bayens, B. J. v. d. Brink, A. A. van Dijk, C. G. Coopman, H. M. A. Lindner, G. H. Tollenaar, A. H. van Veldhuizen, H. van Amerongen en de heer J. Ring.

DE GESLAAGDEN VAN 1972

In 1972 was Jacoba Marijke Bayens uit Rhenen de beste van de examenkandidaten. Ze haalde voor alle vakken een 9. De overige geslaagden waren: J. H. Becker en G. de Wit uit Opheusden, C. M. van Blijderveen uit Kesteren, J. van Laar uit Elst, N. Looyen en M. R. J. van Manen uit Rhenen, M. M. van Meurs en J. Wesseloo uit Veenendaal.

EIND IN ZICHT

Vanaf het schooljaar 1972-1973 ging het snel slechter met de school. Aanvankelijk had het gemeentebestuur besloten de school tot 1975 in stand te houden, maar in 1972 werd al geen eerste klas meer gevormd. Er waren nu nog twee leerkrachten in vaste dienst, De Ruiters en Henssen, en drie in tijdelijke dienst, waaronder mevrouw Bultje, die de zieke Klootwijk had waargenomen. Ze kregen met ingang van 1 augustus 1974 eervol ontslag. Dit ontslag werd gecombineerd met de laatste diploma-uitreiking. De laatste diploma's waren voor de dames G. Jansen, C. G. Koopman, A. H. van Veldhuizen en P. A. de Vree uit Rhenen en de heren G. J. W. Worst uit Renswoude en G. van Nieuwenhuizen uit Wageningen. Als dank voor bewezen diensten kregen de vertrekkende docenten het boek Rhenen-Wageningen van Aleid van de Bunt.

PERSONEEL

Door de jaren heen zijn diverse bekende en onbekende leraren verbonden geweest aan de handelsavondschool. Op basis van benoemingsbesluiten, kon het volgende overzicht worden samengesteld:

- 1953 Benoeming van G. U. Anema tot directeur van de nieuwe school. Docenten van het eerste uur zijn de heren Mantje en Lückerrath en de dames Nijenhuis en Luttekes. Later komen daarbij J. van de Walle, L. H. Henssen, J. Klootwijk en B. N. de Boer.
- 1957 Vertrek van Anema naar Arnhem. Aanstelling van J. J. Altena als zijn opvolger.
- 1958 Altena stopt en A. Moret wordt benoemd tot directeur, D. P. de Ruiter wordt leraar boekhouden en F. Wijk leraar handelskennis.
- 1960 Aanstelling van H. G. van Arkel.
- 1961 Vertrek van Van Arkel en aanstelling van P. M. J. Th. Doef. De heren J. Hensen (Engels) en W. Nieuwboer (handelskennis) worden de eerste slachtoffers van de terugloop. Voor collega Klootwijk werd het aantal lessen verminderd. De heren B. N. de Boer en D. P. de Ruiter blijven voorlopig hun lessen geven.

- 1969 Afscheid van Moret. Benoeming van C. Henstra tot directeur. Hij blijft een jaar.
- 1970 Benoeming van De Ruiter tot directeur.
- 1974 Ontslag uit vaste dienst van directeur D. P. de Ruiter en Henssen. Ontslag uit tijdelijke dienst van juffrouw Bultje [de huidige penningmeester van de HVOR, red.] en Klootwijk. Opheffing van de school. ■

GERAADPLEEGDE BRONNEN

Boeken en artikelen

Blankestijn, Hans: *De dure school*. Rhenen, 2007.

Blankestijn, Hans: *Onze schooljaren*, Rhenen, 2009.

Krantenartikelen

Diverse artikelen uit *De Amerongsche Courant* (1878-1920).

Diverse artikelen uit *De Rhenense Courant* (1900-1930).

Diverse artikelen uit *De Vallei* (1945-1960).

Archieven

Knipselarchief van de gemeente Rhenen.

Oud archief van de gemeente Rhenen.

Archief van Museum Het Rondeel, Rhenen.

Internetpagina's

www.oudrhenen.nl

GETUIGSCHRIFT
HANDELSAVONDSCHOOL
MET DRIEJARIGE CURSUS

DE commissie, ingevolge artikel 57 onder c van de middelbaar-onderwijswet in het jaar 1963 belast met het afnemen van het eindexamen handelsavondschool met driejarige cursus aan de Gemeentelijke Handelsavondschool te Rhenen, verklaart, dat Pieter Horvath geboren 5 maart 1945 te Schoonhoven, aan de bovengenoemde school met gunstig gevolg heeft afgelegd het eindexamen van de openbare en de ingevolge de middelbaar-onderwijswet aangewezen bijzondere handelsavondscholen met driejarige cursus, ten bewijze waarvan zij de geëxamineerde dit getuigschrift handelsavondschool met driejarige cursus uitreikt. Het examen heeft de serie aan ommezijde vermelde vakken omvat.

Rhenen, 21 juni 1963

Namens de geëxamineerde, P. Horvath

Namens de commissie, [Signature], voorzitter, [Signature], voorzitter, [Signature], secretaris, [Signature], secretaris

Handtekening van de geëxamineerde: P. Horvath

MOEDL V 119 108834

Op zoek naar de herkomst van een bijzondere vondst.

Hoe een knotskop uit Peru terecht komt op Plantage Willem III te Rhenen.

Ruurd Kok

Het verhaal lijkt te mooi om waar te zijn: een stenen voorwerp uit Zuid-Amerika dat aan de andere kant van de wereld op een tabaksplantage bij Rhenen terecht komt en daar wordt gevonden, vorig jaar precies een eeuw geleden. Voorwerp en verhaal waren me dan ook bijgebleven sinds ik het jaren geleden in museum Het Rondeel voor het eerst had gehoord van conservator Bert Huiskes. Het schoot me weer te binnen bij de voorbereiding van een excursie op Plantage Willem III en omgeving op 8 maart 2008. De vondst was toen net enige maanden uit de vitrine, maar nog niet in het depot verdwenen, bleek bij navraag bij het museum. 'Ik heb hem hier op mijn bureau liggen', mailde Huiskes mij een dag voor de excursie en zo kon ik het laten zien aan de deelnemers van de excursie en was de vondst na bijna een eeuw weer even terug op de vindplaats.

Grote vraag is uiteraard of dit verhaal kan kloppen of dat het gaat om een grap of zelfs om een vervalsing. Vervalsingen zijn immers zo oud als de archeologiebeoefening. Archeoloog Leo Verhart heeft in 1995 een aantal fraaie voorbeelden te boek gesteld van grappenmakers, fantasten en regelrechte bedriegers, die vervalsingen hebben geproduceerd uit financieel gewin of om het beeld van het verleden te manipuleren. Aangezien nooit enige ruchtbaarheid aan deze vondst is gegeven en het voorwerp niet aan het museum is verkocht maar geschonken, lijkt er geen reden om aan een vervalsing te denken. Daarmee is een grap echter nog niet uitgesloten. Als de vondst authentiek blijkt te zijn, is bovendien de vraag hoe die in Rhenen terecht is gekomen. Kortom, reden genoeg op zoek te gaan naar de herkomst van deze bijzondere vondst. Een zoektocht die, tussen de bedrijven door en met onderbrekingen, een paar jaar heeft geduurd.

VONDST

De Vereniging Oudheidkamer voor Rhenen en Omstreken is opgericht op 23 december 1907 en exploiteert vanaf 1910 een soort museum (Oudheidkamer) in het stadhuis (nu Oude Raadhuis) aan de Markt in Rhenen (Deys 1998). Op 18 augustus 1910 noteert conservator en archeoloog Roelof Jesse onder nummer 215 de volgende vondst in het inventarisboek:

'Steenen (sieniet) hamer met rond doorboord gat in het midden. Rondom aan de buitenzijden zes klopvlakken. Gevonden bij het verrichten van graafwerk voor het in cultuur brengen van boschgrond op de Plantage Willem III te Rhenen. Geschenk v/d Heer Tutertien te Wageningen. NB de urnen, die bij dezen steen gevonden werden, zijn allen vernield, van de scherven is geen enkele bewaard.'

In de huidige inventaris van Gemeentemuseum Het Rondeel is deze beschrijving vrijwel ongewijzigd overgenomen met de volgende toevoeging: 'vervaardigd in Zuid-Amerika, pre-columbiaans, waarschijnlijk religieus gebruik. Aangevoerd met guano mest.' Deze interpretatie is afkomstig van de huidige conservator van het museum, archeoloog Bert Huiskes. Hij geeft als nadere toelichting: 'De opmerking over de guano is opgenomen bij de beschrijving van het voorwerp, maar is natuurlijk een interpretatie.'¹ Over de herkomst uit Zuid-Amerika zegt hij: 'Toen ik aantrad in Rhenen herkende ik de hamer onmiddellijk als Zuid-Amerikaans, terwijl ik me nooit met Zuid-Amerikaanse archeologie heb beziggehouden, afgezien van het vertalen van een boek van Sabloff over de Maya's voor Natuur en Techniek. Ik moet mijn kennis dus wat informeler hebben opgedaan.' en voegt daar later aan toe:

'Ik denk dat ik toch nog wat soortgelijke knotsen heb gezien op de Inca-tentoonstelling in Brussel in 1990.'² De vondst blijkt in juli 1971 al eens te zijn getekend en beschreven door een amateur-archeoloog; op het formulier staat echter niet veel meer dan: 'geen nadere geg. bekend.'³

Het is een doorboord stenen voorwerp met een rechthoekige grondvorm (afbeelding 1). De grootste lengte is 9,8 cm, de grootste breedte 8,2 cm en de dikte 3,6 cm. Het weegt 380 gram. Aan de zijkanten zijn zes knobbelvormige uitsteeksels aangebracht, die ongeveer een centimeter uitsteken: twee aan elke lange zijde en een aan elke korte zijde. De uitsteeksels aan de korte zijden hebben een duidelijk ovale doorsnede, die aan één lange zijde zijn enigszins ovaal en die aan de andere lange zijde bijna rond. De doorboring is haaks op het grootste vlak aangebracht en is cirkelvormig met een doorsnede van 2,7 cm. Tussen de uitsteeksels zijn groeven aangebracht (afbeelding 2). Worden deze denkbeeldig doorgetrokken, dan kruisen de twee lijnen over de lengteas van het voorwerp zich in het midden van de doorboring; de twee lijnen over de breedteas wijken uiteen en lopen aan weerszijden langs de doorboring. De groeven lijken bedoeld om touwen op hun plek te houden; mogelijk touwen waarmee het voorwerp op een steel vastgezet is geweest. De groeven zijn niet ontstaan door slijtage, maar moeten zijn aangebracht bij het maken van het voorwerp. De binnenzijde van de doorboring is glad. Doordat de diameter van de doorboring enigszins varieert, zijn drie gladde ribbels voelbaar. Deze zijn ook zichtbaar als gladde, donkere cirkelvormige banen op de plekken waar de steen tegen het hout (?) van een steel vastgeklemd moet hebben gezeten. De buitenzijde van de steen is ruw met kleine putjes, die lijken te zijn ontstaan door bewerking met een

Afb.1. De knotskop uit de collectie van museum Het Rondeel te Rhenen, inv.nr. AA50 (foto Jelle Schokker).

puntig voorwerp. Ook de lensvormige uiteinden van de zes uitsteeksels zijn ruw, behalve bij twee aan een van de lange zijden. Op deze twee knobbels is het gesteente zichtbaar en voelbaar afgesleten. Niet het hele oppervlak van de uiteinden van beide uitsteeksels vertoont slijtage, maar alleen die delen die een plat vlak zouden raken. Deze slijtage moet zijn ontstaan doordat herhaaldelijk met het voorwerp op een hard, plat vlak is geslagen. Met witte inkt is het inventarisnummer 'AA50' aangebracht, het laatste in een reeks van zes

Afb.2. De groeven over de knotskop die bedoeld lijken om touwen op hun plek te houden (foto auteur)

eerdere nummers. Naar de vorm kan het voorwerp worden aangeduid als knotskop. De slijtage aan de binnenzijde van de doorboring en op twee van de zes knobbels wijst op gebruik van het voorwerp.

Voorwerp 'AA50' komt overeen met de summier beschrijving van de 'steenen hamer' van Jesse. Aangezien museum Het Rondeel geen collectie exotica heeft of heeft gehad is een verwisseling van voorwerpen uitgesloten.

DETERMINATIE

In Nederland zijn in de prehistorie verschillende typen van doorboorde stenen voorwerpen gebruikt, zoals bijlen, hamerbijlen en strijdhamers, maar niet in deze vorm (Louwe Kooijmans e.a. 2005, p. 394). Een van de eerste collega-archeologen die ik de vondst heb laten zien, is Quentin Bourgeois. Samen met een team Leidse archeologen heeft hij in augustus 2007 twee prehistorische grafheuvels opgegraven op enkele honderden meters afstand van Plantage Willem III. Bij de excursie in maart 2008 heeft Bourgeois de vondst in handen gehad en bekeken, maar het voorwerp niet kunnen plaatsen. Desgevraagd bevestigt hij dit per mail in juni 2008: 'Ik denk dat het in theorie mogelijk is dat de knotskop uit Nederland of omgeving komt, maar deze vorm ken ik niet uit deze regio.' Hij verwijst door naar archeologe Laura van Broekhoven, conservator Midden- en Zuid-Amerika van het Museum Volkenkunde in Leiden.

Ter voorbereiding op een bezoek aan haar, zoek ik op internet naar voorbeelden van doorboorde stenen knotsen uit Zuid-Amerika. Dit leert al vrij snel dat er speciale websites zijn over precolumbiaanse wapens, zoals degene die zich presenteert als *The Online Museum of Precolumbian Weapons*. Hierop is ook een groot aantal meer of minder pijnlijk uitziende knotsen te vinden.⁴ Dergelijke websites laten zien, dat er tegenwoordig voor deze voorwerpen veel belangstelling is van verzamelaars. Dat sprake is van een levendige handel die aan banden moet worden gelegd, blijkt uit de pagina's vol foto's van voorwerpen uit Peru, die onder de kop *Illustrations*

of *Artifact Categories Subject to U.S. Import Restriction* is te vinden op de website van het *Bureau of Educational and Cultural Affairs* (ECA) van het Amerikaanse *Department of State*.⁵ Voor de vondst uit Rhenen kan een herkomst uit de (illegale) handel vrijwel zeker worden uitgesloten gezien de originele beschrijving uit 1910, over de echtheid waarvan geen twijfel bestaat.

Op 20 mei 2008 laat ik de knotskop zien aan Laura van Broekhoven. Zij is auteur van de tentoonstellingscatalogus *Met Kuifje naar de Inca's* bij de gelijknamige tentoonstelling, die in 2003/2004 in Leiden was te zien. Op de voorzijde van de catalogus is een afbeelding opgenomen uit Kuifje en de Zonnetempel, waarop onder andere een knots is te zien. Van Broekhoven bevestigt dat het om een authentieke knots gaat, waarschijnlijk uit de Inca-periode (1200-1532). Over het gebruik en de betekenis van de knots in de Andes-culturen verwijst ze naar de catalogus:

'De knots behoorde tot de belangrijkste wapens in de Andes. Een knots bestond uit een houten steel met een verzwaard uiteinde. De verzwaring was een stenen of metalen ring, al dan niet voorzien van punten en soms van een bijl. De houten steel werd in de ring gestoken. De Inca-heerser had een soort hellebaard (*champi*) als teken van macht. Dat was een uitgebouwde knots. We kennen veel afbeeldingen van strijders met knotsen uit de Moche-cultuur. Ook de Inca's gebruikten knotsen in hun veldslagen. Inca-knotskoppen waren vaak stervormig en konden een punt, mes of bijl hebben (afbeelding 3).'

Helaas kan ze geen nadere details geven over herkomstgebied en datering en verwijst door naar dr. Edward de Bock, conservator Noord- en Latijns-Amerika van het Wereldmuseum in Rotterdam. Mijn verwachting dat de kans op determinatie vrij groot zou zijn door de karakteristieke vorm van het voorwerp, wordt vrij snel door hem getemperd. Een dag later reageert Edward de Bock al op de foto die ik hem mail: 'Ik denk niet dat een specifieke cultuur aan deze knotskop te ver-

Afb.3. Een stervormige metalen Inca knotskop (Museum Volkenkunde Leiden, inv.nr. 3835-89).

binden valt.' Hij biedt aan de foto door te sturen naar collega's in Peru 'met de vraag of zij er iets Zuid-Amerikaans in herkennen.' In oktober 2009 mailt De Bock dat twee medewerkers van het Museo Nacional de Antropología y Arqueología in Lima, de directeur en een expert op lithisch materiaal, de foto van de vondst hebben bekeken en zij 'houden het wel voor mogelijk dat de knotskop uit de Andes komt.' Wat betreft de datering meende een van hen 'dat het formatief zou kunnen zijn', dat is de periode 2000 tot 500 voor Christus. De Bock bevestigt dat het voorwerp niet nauwkeuriger kan worden gedetermineerd.

Nu de vorm van het voorwerp geen houvast blijkt te bieden, is mijn hoop gevestigd op het gesteente. Het voorwerp is gemaakt van een fijnkorrelig, homogeen gesteente met kleine glimmertjes erin en is grijs van kleur met een rozerode band. Dit wordt in 1910 door conservator Jesse beschreven als 'sieniet', een verschrijving voor syeniet, een 'fanerokristallijn gesteente bestaande uit alkaliveldspaat en een ferromagnesiummineraal', aldus de definitie in het Groot Woordboek der Nederlandse Taal. De naam is afgeleid van de Egyptische stad Suènè, het tegenwoordige Assuan. In de negentiende eeuw werden wel vaker vondsten uit Nederlandse bodem gedetermineerd als 'sieniet'. Zo werd een van de 'veertig stenen werktuigen, gevonden en aangekocht bij opgravingen in 1853 in de uiterste zuidoosthoek van Gooiland' omschreven als een 'Bal van sieniet'.⁶ De knotskop is op 17 september 2010 onderzocht door dr. Hanco Zwaan, gesteente-specialist bij museum Naturalis in Leiden om antwoord te geven op de vraag of het hier werkelijk gaat om syeniet en of iets over de herkomst valt te zeggen (afbeelding 4). Hij heeft de vondst onder een loep en onder een microscoop bekeken en komt tot de conclusie dat in het gesteente te veel kwarts zit voor een syeniet. Hij ziet geen reden af te wijken van graniet, net als syeniet een stollinggesteente, maar dan veel algemener van voorkomen. Het gesteente kan zo op het oog niet nauwkeuriger worden gedetermineerd. Evenmin kunnen uitspraken worden gedaan over de herkomst van het gesteente. Dan zou de steen nader moeten worden onderzocht en moeten worden vergeleken met gesteenten uit diverse gebieden.

Mijn rondgang langs diverse experts heeft veel interessante gegevens opgeleverd, maar helaas geen nauwkeurige determinatie van de vondst. Een herkomst uit Zuid-Amerika is goed mogelijk gezien het veelvuldig gebruik van knotsen in diverse culturen zoals de Moche en de Inca. In beide culturen is de zespuntige vorm zeer algemeen, zowel stervormig als met afgestompte punten. Een vergelijking met knotsen in digitaal doorzoekbare museumcollecties en op websites heeft geen parallellen opgeleverd voor de knotskop uit Rhenen.⁷ Een exemplaar dat qua vorm en afmetingen verwant lijkt, is een zespuntige stenen Inca-knotskop in de collectie van Museum Volkenkunde, die is opgegraven te Cañar in Ecuador.⁸ Desgevraagd acht conservator Edward de Bock een Inca-herkomst onwaarschijnlijk, omdat er geen

Afb.4. De knotskop uit Rhenen wordt onderzocht door dr. Hanco Zwaan, gesteente-specialist bij museum Naturalis in Leiden (foto auteur).

identieke knotskop bekend is. Hij licht toe: ‘Van de Inca’s hebben we veel knotskoppen gevonden die consistent in vorm zijn. Dit is logisch omdat het Incarijk uniformiteit in de hele Andes bracht. Overal zie je hun aardewerkmodellen komen en kleurgebruik. Dit is ook gebeurd met de knotskoppen. Gezien het feit dat daar veel van zijn teruggevonden en klaarblijkelijk nooit in deze vorm, kan er maar één conclusie zijn: dat het in ieder geval geen Inca is.’⁹ Uit de uitgevoerde vergelijking blijkt bovendien dat de Rhenen-knots bijzonder is vanwege de zorgvuldige afwerking van de doorboring en van de knobbels. Voor de aangebrachte ‘touwindrukken’ (groeven) zijn nog geen parallellen gevonden. Vooralsnog blijft het een uniek stuk.

VINDPLAATS

De vindplaats Plantage Willem III kent net als de hele zuidflank van dit deel van de Utrechtse Heuvelrug een zeer rijke bewoningsgeschiedenis met vele vindplaatsen uit onder andere de late prehistorie en de vroege Middeleeuwen. Dit wordt bevestigd door diverse vondsten op het terrein van de plantage. In het noordelijk deel van het gebied is een terrein aangemerkt als een wettelijk beschermd archeologisch monument vanwege de aanwezigheid van twaalf grafheuvels uit het Neolithicum en/of de Bronstijd en sporen van bewoning uit de (late) IJzertijd-Romeinse tijd. Op de flanken van de

Heuvelrug is in de prehistorie intensief gewoond, geakkerd en begraven (Van Ginkel & Van Koeveringe 2010).

Het terrein dankt z’n naam aan de tabaksplantage die hier in 1853 werd gesticht (Deys 1996; afbeelding 5). De onderneming werd in 1902 verkocht. In zijn artikel over de geschiedenis van Plantage Willem III vermeldt Deys over de verkoop kortweg: ‘Over deze periode is niets bekend.’ (Deys 1996, p. 7). Helaas is dit nu juist de periode waarin de vondst aan het museum is geschonken. Toch is wel een beeld te geven van het landgebruik in deze periode (Kok 2008). De plantage is weergegeven op blad 488 van de topografische kaart, schaal 1:25.000, uitgegeven in 1912. Dit kaartblad is verkend in 1869 en herzien in 1908. Aangenomen dat veranderingen sinds 1869 in het kaartbeeld zijn verwerkt, toont deze kaart dus de situatie uit 1908. Enkele percelen zijn in gebruik als (moes)tuin en boomgaard, daarnaast zijn er ook enkele bospercelen en heide. Het noordelijk deel van het terrein bestaat op de kaart grotendeels uit heide en is in 1908 dus niet in gebruik. Dat een deel van deze heide nooit volledig is gecultiveerd, blijkt uit het feit dat hier een groep prehistorische grafheuvels bewaard is gebleven (afbeelding 5). Deze heidegronden liggen op de helling van de stuwwal, die kennelijk te steil was om in cultuur te brengen. De grens tussen het gecultiveerde land en de heide is tegenwoordig in het terrein nog te herkennen als een lage wal met zomereiken

Afb.5. Een van de grafheuvels op de Remmersche beide, die binnen de oorspronkelijke begrenzing van Plantage Willem III lag, kijkend naar het zuiden richting de Plantage (foto auteur maart 2008).

en linden erop. Grondboringen ten behoeve van archeologisch onderzoek hebben uitgewezen dat de bodemopbouw op de helling intact is en dat de bodem lager op de helling is verstoord. Kennelijk werd de tabak dus niet op de helling verbouwd, maar lager op de sandr, de licht hellende vlakke van smeltwaterafzettingen aan de voet van de stuwwal.

Volgens de inventaris is de vondst aangetroffen 'bij het verrichten van graafwerk voor het in cultuur brengen van boschgrond op de Plantage Willem III te Rhenen.' Zoals we hiervoor zagen, lagen in het eerste decennium van de twintigste eeuw op het terrein van de plantage inderdaad diverse stukken bos. Overigens is het de vraag of 'boschgrond' duidt op een bebost terrein of dat het meer bodemkundig bedoeld is als bosbodem, dus waar bos heeft gestaan. Dat waarschijnlijk sprake is van bebost terrein, valt af te leiden uit een andere opmerking over de vondstomstandigheden: 'NB de urnen, die bij dezen steen gevonden werden, zijn allen vernield, van de scherven is geen enkele bewaard'. Complete stukken aardewerk zoals urnen, worden in de regel aangetroffen in een grafcontext, zoals grafheuvels of een urnenveld. Dit duidt erop dat bij het genoemde 'graafwerk voor het in cultuur brengen van bosch-

grond' ook een of meer grafheuvels zijn verstoord. Deze graven moeten hebben gelegen in delen van het terrein die niet in gebruik waren voor de tabaksteelt, anders zouden de heuvels al eerder vergraven zijn geweest. Dat bij de graafwerkzaamheden, waarbij de steen is gevonden, ook grafheuvels zijn verstoord, maakt het waarschijnlijk dat het graafwerk werd uitgevoerd in bebost terrein. De opmerking over 'de urnen [...] bij dezen steen gevonden' moet waarschijnlijk niet al te strikt worden opgevat. Aangezien de vinders kennelijk landarbeiders waren, is het maar de vraag hoe nauwkeurig zij de precieze vindplaats en vondstomstandigheden hebben onthouden en/of gemeld. Wellicht wordt bedoeld: van hetzelfde terrein afkomstig. Uit het voorgaande kan worden afgeleid dat de steen is gevonden bij het in cultuur brengen van een bosperceel, dat

buiten de oorspronkelijke tabaksplantage lag en waarin ook een of meer grafheuvels zijn vergraven.

SCHENKER

Over de verwerving van de vondst vermeldt het inventarisboek: 'Geschenk v/d Heer Tutertien te Wageningen.' Deze naam komt in de gegevensbestanden van het museum niet anders voor dan als schenker van deze vondst. Een zoektocht

Het oostelijk deel van Plantage Willem III kijkend naar het oosten richting Rhenen met in de achtergrond de Cuneratoren (foto auteur maart 2008).

op internet geeft een beeld van de vinder. De achternaam en woonplaats leiden naar H. Tutertien. Hendrik Tutertien wordt in 1858 in Sint Petersburg geboren als zoon van Nederlandse emigranten uit het Overijsselse Vriezenveen. Hij wordt vernoemd naar z'n in datzelfde jaar als baby overleden broertje. Zijn vader was koopman en vertrok na zijn huwelijk in 1856 naar de Russische stad, net als generaties plaatsgenoten vanaf de achttiende eeuw hadden gedaan, de zogenaamde Rusluie.¹⁰ Na een verblijf van ongeveer tien jaar keert het gezin met Hendrik en twee jongere zusjes terug naar Twente, waar drie zusjes worden geboren van wie een jong overlijdt.¹¹

Na zijn terugkeer in Nederland zijn we het spoor evenkwijt, zodat vooralsnog niets bekend is over school en opleiding. Hendrik duikt weer op in Wageningen. Daar koopt hij in 1888 het landhuis Hinkeloord aan de Bergstraat, dat hij na vier jaar alweer verkoopt (afbeelding 6).¹² Krantenberichten informeren ons over zijn verdere loopbaan.¹³ In Wageningen wordt hij in augustus 1889 door de 'Vrijzinnige Kiesvereniging' kandidaat gesteld voor de gemeenteraad. De Gelderlander meldt dat Hendrik bij een herstemming voor een raadszetel in september 1889 met 232 stemmen in de gemeenteraad komt en dat hij op vrijdag 13 december 1889 is beëdigd.¹⁴ Bij de gemeenteraadsverkiezingen in februari 1893 is Hendrik nog raadslid, aldus De Gelderlander van 13 januari. Na die verkiezingen wordt hij in april 1893 tot wethouder gekozen. Hendrik wordt in juli 1895 met 286 stemmen herkozen in de gemeenteraad. Bij de raadsverkiezingen van juni 1901 is hij niet herkiesbaar en verlaat hij na ruim tien jaar de gemeentelijke politiek. Een advertentie in Het Nieuws van den Dag van 18 december 1900, geeft aan welk vak Hendrik

naast z'n raadszetel al uitoefende. Het betreft een bericht over geldverstrekking door de Intercommunale Hypotheekbank te Amsterdam, waarin voor het verkrijgen van pandbrieven wordt verwezen naar de heren correspondenten en in Wageningen is dat H. Tutertien. Hieruit blijkt dat Hendrik z'n geld verdiende met het verlenen van kredieten.

Hiermee lijken we ver afgedwaald van de vondst op Plantage Willem III, maar niets is minder waar. Op 28 februari 1902 vermeldt het Nieuws van den Dag: 'De Statuten der navolgende Naamlooze Vennootschappen zijn opgenomen in de St.-Ct. [Staatscourant] No. 49. Cultuurmaatschappij "Remmerden", te Rhenen; (land- en tuinbouw, zuivelbereiding, veehandel); kapitaal f 120 000, geheel geplaatst; - directeuren G.J. van Schaik en H. Tutertien; commissarissen nader te benoemen; [...]'. Hiermee is de relatie tussen schenker en vindplaats duidelijk: Hendrik Tutertien was vanaf 1902 directeur van de Cultuurmaatschappij Remmerden, die was gevestigd op het terrein van de Plantage Willem III. Waarschijnlijk is hij vanuit die functie lid van de Nederlandse Phytopathologische [Plantenziektenkundige] Vereeniging. Hij wordt als lid vermeld in 1910, 1912, 1914 en 1918, overigens naast de Cultuurmaatschappij Remmerden die apart lid was.¹⁵ Naast zijn directeurschap blijft hij actief in het uitbetalen van kredieten. In een advertentie van de Eerste Nederlandsche Scheepsverband Maatschappij te Dordrecht, in Het Nieuws van den Dag van 27 december 1902, wordt voor het uitbetalen van pandbrieven weer verwezen naar H. Tutertien te Wageningen. In de telefoongids van Wageningen uit 1915 staat onder nummer 53 vermeld 'Tutertien, H., Kassier, agent der Geldersche Crediet Vereen., Markt 450'.¹⁶ Ook in 1919 treedt Hendrik – inmiddels de zestig gepasseerd – nog op als kassier voor de Eerste Nederlandsche Scheepsverband Maatschappij.

Hendrik krijgt geen kinderen en overlijdt op 23 juni 1935 te Renkum. Vijf jaar eerder, in juli 1930, heeft de N.V. Cultuur Maatschappij Remmerden diverse terreinen verkocht, waaronder 'Plantage Willem III' te Rhenen. Gezien z'n functie als directeur van de Cultuurmaatschappij is het goed denkbaar dat Hendrik bij een bezoek aan de Plantage het bijzondere voorwerp van een grondarbeider in handen heeft gekregen. Hij moet gehoord hebben van de opening van de Oudheidkamer in 1910 en schenkt de vondst nog datzelfde jaar aan het museumje. Het is niet waarschijnlijk dat de vondst eerder dan 1902 is gedaan; toen had Hendrik immers nog geen – aantoonbare – bemoeienis met de

Afb. 6. Het landhuis Hinkeloord aan de Generaal Foulkesweg 64 in Wageningen dat in 1888 werd gekocht door Hendrik Tutertien, schenker van de knotskop (foto Jobbe Wijnen, februari 2011).

Plantage.¹⁷ Gezien de achtergrond van de schenker is het niet waarschijnlijk dat hij enig belang had om het voorwerp als grap of als vervalsing aan het museum te geven.

GUANO

Bert Huiskes, conservator van museum Het Rondeel, is de eerste die de vondst in verband heeft gebracht met guano of vogelmest. Meer specifiek gaat het om gedroogde uitwerpselen van zeevogels. De beste kwaliteit guano is afkomstig van enkele eilandengroepen voor de kust van Peru, die zelfs worden aangeduid als de Guano-eilanden (afbeelding 7). In deze omgeving doet zich een bijzondere combinatie voor van natuurlijke omstandigheden. Hier voert de Humboldtstroom koud water vanuit Antarctica langs de kust richting de evenaar. Deze zeestroom is buitengewoon visrijk en trekt enorme hoeveelheden zeevogels aan zoals aalscholvers en pelikanen, die in grote kolonies nestelen op eilanden voor de kust. Onder invloed van dezelfde zeestroom valt in dit gebied amper neerslag. Hierdoor blijven de uitwerpselen liggen en worden ze in de zon gedroogd, waardoor in de loop van duizenden jaren mestlagen zijn ontstaan van wel 30 tot 50 meter dik.

In 1841 namen enkele Britse vrachtschepen guano als ballast mee naar Groot-Brittannië, waar de eerste experimenten zeer succesvol verliepen (Lintsen 1992). In 1843 werd de eerste guano in Nederland geïmporteerd door de Rotterdamse

firma's Mees & Moens en Lenardson & Co. De gegevens over de in- en uitvoer van de guano geven een indruk van het verbruik in de Nederlandse landbouw: deze nam toe van gemiddeld per jaar 600 ton in 1845/54 via 1300 ton in 1855/64 naar 6900 ton in 1865/74, waarna een daling volgde naar 5100 ton in 1875/84 en 3400 ton in 1885/94. Na 1870 werd de guano overvleugeld door nieuwe meststoffen. De periode 1845-1880 is in Peru bekend geworden als het Guano-tijdperk (Gootenberg 1993). De export zorgde voor een snel groeiende economie, die ook even snel weer in verval raakte toen de mestvoorraden uitgeput raakten. Van 1864-1866 voerde Peru zelfs oorlog met haar voormalige kolonisator Spanje, omdat deze de Chincha-eilanden had bezet waar de beste guano voorkwam.

Op het vijftiende Nederlandsch Landhuishoudkundig congres, dat van 19-23 juni 1860 werd gehouden te Amersfoort, brengt de directeur van Tabaksplantage Willem III, de heer J. C. A. van der Meer van Kuffeler verslag uit van zijn onderneming. Hij beschouwde de ontginning van het terrein na zeven jaar kennelijk als afgerond. Hij meldt in zijn verslag: 'Verschillende proeven, als de ontginning met kunstmest: zooals guano, guanine, beendermeel, enz., alsmede het bouwen van tabak zonder heggen, leidden tot geene gunstige resultaten, zoodat de gewone wijze van bemesting en afperking met boonenheggen wordt gevolgd. Alleen als overbemesting leverde de guano zeer voldoende resultaten.'¹⁸

Afb.7. Islas Ballestas voor de kust van Peru, bekend om de guano. (Coll. Ton van Drunen).

Het verslag meldt expliciet dat op Plantage Willem III guano is toegepast voor de tabaksteelt, weliswaar niet structureel, maar op experimentele basis. Overigens verscheen in datzelfde jaar in Amerika een uitgebreid verslag over de toepassingen van guano voor diverse gewassen. Voor tabak wordt geconcludeerd: *'Tobacco cultivated with nothing but guano, smokes with a black ash which is detestable to connoisseurs'* (Bartlett 1860, p. 32).

Nu duidelijk is dat guano daadwerkelijk is gebruikt op de vindplaats van de knotskop, lijkt een Zuid-Amerikaanse herkomst van de vondst een stuk aannemelijker geworden. Toch blijft er nog een aantal vragen, zowel over het begin als over het eind van de route Zuid-Amerika-Rhenen. Om te beginnen bij het eind van de route. De vondst is gedaan bij 'graafwerk voor het in cultuur brengen van bosgrond'. Het feit dat bij de knotskop ook melding is gemaakt van urnen is eerder gezien als aanwijzing dat de vondst is aangetroffen bij het in cultuur brengen van een bosperceel, dat buiten de oorspronkelijke tabaksplantage lag en waarin ook een of meer grafheuvels zouden zijn vergraven. De guano is echter opgebracht óp de tabaksplantage. Hoe komt de vondst dan terecht in een bosperceel? Een voor de hand liggende verklaring is dat de steen terzijde is geworpen na te zijn aangetroffen bij het opbrengen van de guano.

Wat betreft het begin van de route komt de vraag op hoe de knotskop tussen de vogelmest terecht kan zijn gekomen. Conservator Edward de Bock merkt hierover op: 'Guano werd niet alleen door de Inca's gebruikt maar ook door de voorafgaande volkeren. Van de Moche-cultuur uit Noord-Peru weten we dat zij deze eilanden bezochten en er offers achterlieten. Immers eilanden zijn een microwereld, in de zin dat zij geheel door de oceaan zijn omgeven zoals de hele wereld door de kosmische oceaan.'¹⁹ De Moche en na hen ook de Inca zouden naar de eilanden zijn gekomen voor het winnen van guano. Daarbij hebben ze op de eilanden voorwerpen achtergelaten die in de guano terecht zijn gekomen. Bij de winning van de guano in de negentiende eeuw zijn deze voorwerpen bij duizenden gevonden op de Guano-eilanden. De kunsthistoricus George Kubler, pionier op gebied van pre-columbiaanse kunst, doet in het tijdschrift *Notes and Queries* van 4 november 1944 met een klein berichtje een oproep voor informatie over dergelijke vondsten: *'Much Peruvian archaeology was extracted from beneath guano deposits in the Chincha, Guañapa, Macabi and Lobos de Afuera island groups of Peru between 1840 and about 1900. Many of these specimens, including objects of wood, stone, metal and textile, have come into the hands of individual owners or municipal museums, especially in communities where shipments of guano were received.'* In deze oproep introduceert hij hiervoor zelfs de term *Guano Archaeology*. In 1948 publiceert Kubler een overzichtsartikel van hem bekende vondsten, compleet met afbeeldingen. Het gaat om vele tientallen vondsten, waaronder vooral veel houten beeldjes en daarnaast ook vaatwerk,

stenen objecten en voorwerpen van zilver en goud. In de beschrijvingen komen geen knotskoppen voor.

Er zijn dus voorbeelden van voorwerpen die van de Guano-eilanden in Europa terecht zijn gekomen. De objecten werden met de mest in balen geschept om te worden verscheept. Bij het opbrengen van de mest op de eindbestemming kwamen de voorwerpen pas weer aan het licht, na eeuwen in de guano begraven te hebben gelegen.

VAN PERU NAAR RHENEN

Elke twijfel aan het verhaal van de knotskop kan worden weerlegd. Het gaat om een authentiek voorwerp, dat te kopelen is aan de originele documentatie. Het feit dat het een schenking betreft waaraan nooit enige ruchtbaarheid is gegeven, sluit een vervalsing uit. De schenker blijkt in verband te brengen met de vindplaats en voor die vindplaats is aangetoond dat er guano is opgebracht. Bovendien is aangetoond dat met guano archeologische voorwerpen naar Europa zijn verscheept.

Aan het eind gekomen van de zoektocht laat het verhaal zich als volgt vertellen. Ergens in het huidige Peru maakt een steenhouwer uit een stuk graniet een stenen knotskop. Het is van het gangbare zespuntige type, maar dit exemplaar wordt met extra aandacht afgewerkt. De knots is daadwerkelijk gebruikt. Uiteindelijk wordt de knots meegenomen naar een van de Guano-eilanden en daar achtergelaten. De steen raakt bedekt door dikke lagen vogelmest en wordt eeuwen later met mest en al in een baal geschept om te worden verscheept naar Europa. Na een reis van meer dan 10 000 km komt de knotskop tussen 1853 en 1860 terecht op tabaksplantage Willem III bij Rhenen. Een landarbeider vindt de steen tussen de mest, ziet er niks vreemds aan en mikt 'm zoals gebruikelijk aan de kant, buiten de tabaksplantage. De steen belandt in een bosperceel en wordt daar een kleine 50 jaar later door een andere landarbeider gevonden als het bosperceel wordt ontgonnen, nadat de plantage in 1902 in nieuwe handen is overgegaan. Deze arbeider herkent de steen als een bijzonder voorwerp en geeft 'm aan zijn baas. Zo komt de knotskop terecht op het bureau van directeur Hendrik Tutertien die de bijzondere steen in 1910 schenkt aan de in dat jaar geopende Oudheidkamer voor Rhenen en omstreken. Lange tijd blijft de knotskop onopgemerkt. Een beschrijving in 1971 brengt geen nadere gegevens aan het licht. Conservator Bert Huiskes ziet de steen in 2003 en noteert een Zuid-Amerikaanse herkomst en aanvoer met guano. De vondst dreigt in 2008 uit beeld te raken bij een herschikking van de opstelling, waarin alleen vondsten uit Rhenen en Leersum worden gepresenteerd. Via het bureau van Huiskes is de knotskop op weg naar het museumdepot als ik bel ter voorbereiding van mijn excursie. Mede dankzij de enorme hoeveelheid gegevens die anno 2010 via internet zijn ontsloten, blijkt de interpretatie van Huiskes nu volledig correct te zijn.

In de eerste plaats gaat mijn hartelijke dank uit naar Bert Huiskes (museum Het Rondeel) voor zijn welwillende medewerking om de geheimen van deze vondst te ontrafelen. Daarnaast wil ik de volgende personen graag harte-

lijk bedanken voor hun bijdrage aan dit artikel: Edward de Bock (Wereldmuseum Rotterdam), Laura van Broekhoven (Museum Volkenkunde Leiden), Henk Deys (Rhenen) en Hanco Zwaan (Naturalis Leiden). ■

NOTEN

1. Uit mail van Bert Huiskes, 4 maart 2008.
2. Uit mails van Bert Huiskes, 7 maart en 21 mei 2008.
3. Brief Bert Huiskes, 18 mei 2010. Het betreft documentatie van een AWN-graafkamp in Rhenen, die is gevonden door Edwin van Hagen bij inventarisatie van archeologische vondsten in museum Het Rondeel.
4. <http://www.precolumbianweapons.com/mace.htm>; laatst geraadpleegd 16 januari 2011.
5. <http://eca.state.gov/icpp/peru/stone/sect1.htm>; laatst geraadpleegd 16 januari 2011.
6. De beschrijving is afkomstig uit de wetenschappelijk publicatie Hilversumsche Oudheden uit 1856 van conservator L. J. F. Janssen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden; de vondsten bleken later vervalsingen te zijn, zie: Verhart 1995, pp. 22-26.
7. Zie bijvoorbeeld de volgende inventarisnummers in de collecties van respectievelijk: Museum Volkenkunde: 1168-13, 1168-14, 3835-57; Wereldmuseum: 34983; Tropenmuseum: 2831-3, 2908-209, 3842-3.
8. Museum Volkenkunde, Leiden, inv.nr. 3835-57.
9. Mail Edward de Bock, 19 januari 2011.
10. Zie voor de geschiedenis van de relatie tussen Vriezenveen en Sint Petersburg, de website van de Vereniging Oud Vriezenveen: <http://sites.google.com/site/verenigingoudvriezenveen/>.
11. <http://www.vriezenveners.nl/genealogie/index.php>
12. Het tegenwoordige adres is Generaal Foulkesweg 64.
13. Gegevens zijn afkomstig uit De Tijd, het Algemeen Handelsblad en Het nieuws van den dag; digitaal geraadpleegd via <http://kranten.kb.nl>.
14. De Gelderlander van 4 september en van 19 december 1889; digitaal geraadpleegd via website van het Regionaal Archief Nijmegen, http://www2.nijmegen.nl/wonen/oudste_stad/Archief.
15. Aldus de opgaaf in het Tijdschrift over Plantenziekten, digitaal geraadpleegd via: http://www.archive.org/stream/tijdschriftoverp1819nede/tijdschriftoverp1819nede_djvu.txt
16. <http://de-wit.net/bronnen/tel1915/pag/715.htm>.
17. Het kan echter niet helemaal worden uitgesloten dat de vondst eerder is gedaan: zijn collega-directeur Van Schaik woonde en werkte al vanaf 1871 op de Plantage (Deys 1996, p. 13) en zou de vondst dus eerder al in handen kunnen hebben gekregen. Gezien de ontginningsgeschiedenis is een vinddatum na 1902 en mogelijk zelfs na 1908 (zie boven bij Vindplaats), het meest waarschijnlijk.
18. Van der Meer van Kuffeler 1860, p. 320.
19. Mail Edward de Bock, 21 mei 2008.

LITERATUUR

- Verslag van den heer J. C. A. van der Meer van Kuffeler over de tabaksplantage Willem III onder Rhenen, in het Verslag van het verhandelde op het xve Nederlandsch Landhuishoudkundig congres (1860). Zwolle: Tjeenk Willink.
- Bartlett, C. L. (1860). *Guano. A treatise on the history, economy as a manure, and modes of applying Peruvian guano, in the culture of the various crops of the farm and the garden*. Boston.
- Broekhoven, L. N. K. van, A. Valgaeren, R. S. Koenen & R. Morssink (2003). Catalogus. In: Broekhoven, L. N. K. van (Ed.), *Met Kuifje naar de Inca. Roemrijk Verleden Strijdbaar Heden*, pp. 107-156. Brussel: Lannoo & Moulinsart Uitgevers.
- Deys, H. P. (1996). De geschiedenis van Plantage Willem III te Rhenen, *Oud Rhenen 15.1*, pp. 1-13.
- Deys, H. P. (1998). De Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en omstreken 90 jaar, *Oud Rhenen 17.1*, pp. 22-37.
- Ginkel, E. van & Y. van Koeveringe (2010). *Op de rand van de rug. Grafheuvels op de Elsterberg bij Rhenen*. Leiden: Sidestone Press (Quadrant 2).
- Gootenberg, P. (1993). *Imagining Development. Economic Ideas in Peru's "Fictitious Prosperity" of Guano, 1840-1880*. Berkeley: University of California Press.
- Kok, R. S. (2008). Enkele nieuwe inzichten in de ontginning en opzet van tabaksplantage Willem III bij Rhenen. *Oud Rhenen 27.3*, pp. 5-19.
- Kubler, G. (1948). Towards Absolute Time: Guano Archaeology. *Memoirs of the Society for American Archaeology 4*, pp. 29-50.
- Lintsen, H. W. (Red.). (1992). *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel I. Techniek en modernisering. Landbouw en voeding*. Zutphen: Walburg Pers (geraadpleegd via Digitale bibliotheek der Nederlandse letteren, www.dbnl.org).
- Louwe Kooijmans, L. P., P. W. van den Broeke, H. Fokkens & A. van Gijn (Red.). (2005). *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Verhart, L. (1995). *List en bedrog: vervalsingen in de Nederlandse archeologie*. Utrecht: Matris.

Sigillum Ecclesiae Rhenensis III

Willem H. Strous

INLEIDING

Enkele maanden geleden belde Ad de Jong mij met de mededeling dat hij een paar belangrijke gegevens had gevonden betreffende het kerkelijk zegel waarover ik in 2008 heb geschreven.¹ Het ging over betalingen in de kerkelijke rekeningen van 1593 en 1693.

In 2008 deed ik verslag van mijn onderzoek naar de ouderdom van het kerkelijk zegel van de Hervormde Gemeente, nu Protestantse Gemeente Rhenen. Het zegel werd in 1818 door de Hoge Raad van Adel bevestigd omdat het al sinds 'onheuglijke tijden', in de tijd dat de gemeente nog Nederduits Gereformeerd heette, werd gebruikt. De uitkomst van mijn onderzoek was dat onbekend bleef hoe oud het zegel werkelijk was.

Korporaal² verwijst in zijn beschrijving van de kerkzegels naar een zegel uit 1767. Dit zegel is ergens vanaf geknipt – een attestatie?, een geboortebewijs? – en met een aantal andere zegels op een karton geplakt, waarna er het jaartal 1767 met pen is bijgeschreven. Een heel mager bewijs van de ouderdom en niet te controleren. Daarom was het verzoek aan de Hoge Raad, met vermelding van het zegel, voor mij toen het oudste bewijs.

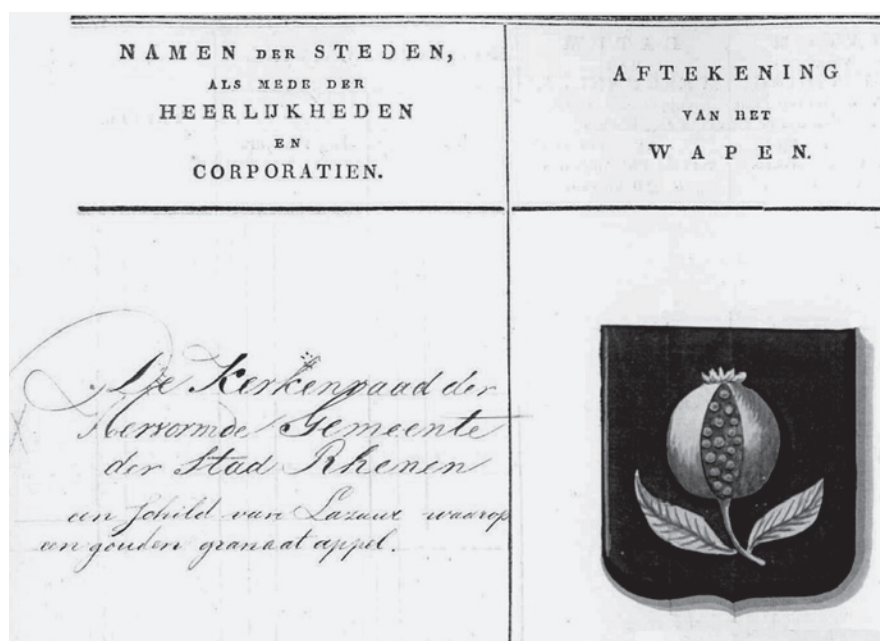
Inmiddels heb ik in Het Utrechts Archief de officiële aanvraag gevonden. Op 15 juli 1815 wijst de Gouverneur van de provincie Utrecht op de advertentie van de Hoge Raad van Adel in de Staatscourant van 12 juli 1815, waarbij steden, dorpen, heerlijkheden, districten en corporaties worden opgeroepen zich te melden om bevestiging te krijgen voor door hen reeds gebruikte dan wel voor het bekomen van

nieuwe wapens. De gouverneur herinnert eraan dat voor het einde van de maand de belanghebbenden hun aanvraag franco moeten hebben ingediend.

De burgemeester van Rhenen, C. Roghair, antwoordt op 26 juli 1815 dat de stad Rhenen en de Dijkstoel der Rhenense Nude en Achterbergse Hooijlanden ieder een wapen hebben, waarvoor bevestiging wordt verzocht. En, voegt hij hieraan toe, de kerkenraad der Hervormde Gemeente heeft een kerkelijk zegel waarvan, indien dat ook onder de oproeping behoort, mede de bevestiging verzocht wordt. Tegen de regels in wordt ook dit zegel bevestigd, waardoor kerkelijk Rhenen in een unieke positie komt.

De Jong is al enkele maanden druk met het doornemen van archivalia uit het Oud Archief Rhenen, onder andere is hij op zoek naar wapens in de kerkrampen van de Cunerakerk. Daarbij kwam hij in de kerkrekeningen van 1593 een betaling tegen aan Gerrit Vastrik, 'glaesmaecker', voor het 'conterfeijten' (afbeelden, schilderen) van het kerkwapen op dertig leren brandemmers.³ Vastrik krijgt hiervoor 45 stuivers en acht penningen. De kerk had dus toen al een eigen wapen! Een afbeelding van het kerkwapen is niet teruggevonden: leren emmers hebben helaas niet het eeuwige leven. Het is dus niet zeker dat hiermee de granaatappel is bedoeld. Maar

Inschrijving van het kerkzegel in 's Lands Wapenboek in 1818 (foto Hoge Raad van Adel, 's Gravenhage)

dat in deze rekening al wordt gesproken van een kerkwapen geeft ons toch wat hoop dat Adriaan P. de Kleuver inderdaad de granaatappel heeft gezien op een afbeelding van Cunera op de omslag van een 15e eeuw boekwerk.

De aanschaf van de brandemmers wordt op dezelfde pagina in de rekening vermeld: 'betaald aan Herman Boonkens van Dorsten voor het leveren van 30 leren brandemmers ten behoeve van de kerk achttien gulden en vier stuivers'. Hoewel in de kantlijn staat geschreven dat de betalingen zijn gedaan op basis van een opdracht en dat een kwitantie is getekend, zijn deze niet gevonden.

Een tweede vermelding vond De Jong in de rekening van de kerkmeester Alard van Laar van Petrij 1693 tot Petrij 1694.⁴ Voor enig drukwerk op verzoek van de kerkenraad wordt volgens kwitantie 6 gulden en 2 stuivers betaald. Dit betalingsbewijs is wel teruggevonden,⁵ zie de illustratie. Voor de eerste keer is er het bewijs dat het kerkzegel, de granaatappel, dateert van vóór 1818.

Joannis Menso, in 1693 een van de twee Rhenense predikanten met een jaarwedde van fl. 650,-, tekent voor het drukken van tweehonderd attestaties en voor het laten maken van het stempel van het zegel, dat ook op de attestatie is afgedrukt. Door wie het drukwerk is uitgevoerd of waar het stempel is gemaakt, is helaas niet vermeld. De opdrachten kunnen helaas niet teruggevonden worden, want de notulen van de kerkenraad beginnen pas in 1734.

Wat betreft het zegel valt op dat het randschrift afwijkt van het huidige. Evenals het zegel uit 1767 en dat uit 1818, bevestigd door de Hoge Raad van Adel, wordt in dit zegel Rhenensis geschreven, tegenwoordig – sinds wanneer? – Rhenens:s. Ergens in de 19e eeuw is er een nieuw stempel gemaakt.

In 1698 waren de brandemmers ook weer aan de orde. De stad moest er 12 hebben, de kerk 6, het Gasthuis 3, de

Hoofdofficier 4, de beide burgemeesters elk 3, de 7 schepenen en 8 raden elk 2, Anna Bongaerts en de weduwe Deijs elk 2, de Jodin en de meeste anderen 1 emmer. Het was verplicht dat ieder huis in de binnenstad leren brandemmers had die bij brand werden ingezet. Hierop werd dan het familiewapen en/of de initialen van de eigenaar geschilderd, zodat ieder na de brand zijn eigen emmer weer terug kon vinden.

Waarom werden in 1593 toch zoveel brandemmers gekocht, niet alleen door de kerk? Was er iets voorgevallen dat daar aanleiding toe gaf?

Het enige dat in de rekeningen vermeld wordt is dat een stuk stadsmuur aan de zuidzijde van de stad bij de toren achter de schoolmuur is 'nedergefallen' en moet worden gerepareerd. De kosten van deze herstelling worden op de gebruikelijke manier omgeslagen: Veenendaal wordt aangeslagen voor 78 gulden; Achterberg, Elst en de Greb samen voor 22 gulden en 10 stuivers; de kerk voor 9 gulden; het Convent 9 gulden; de Commandeur 5 gulden; de Oude Schutterij 5 gulden; het Cuneragilde 4 gulden; het Onze Lieve Vrouwengilde 15 stuivers; het Sint Annagilde 15 stuivers; het Heilig Kruisgilde 15 stuivers.⁶ Bovendien zal er bij de burgerij gecollecteerd worden. Verder wordt met de buurmeesters van Veenendaal overeengekomen dat zij, omdat de Veenendalers in 1592 geen wacht hebben hoeven lopen in de stad, 100 Carolusgulden zullen bijdragen aan de herstelling.⁷ In 1590 is met de Commandeur een akkoord gesloten over een jaarlijkse betaling door hem aan de stad van 50 Carolusgulden. Dit jaar zal deze 50 gulden besteed worden aan het herstel van de muur.⁸

Op 14 mei 1593 krijgt burgemeester Adriaen Verhuet van het gerecht de opdracht om in Dordrecht twintig hoet⁹ kalk te kopen en een schip te huren voor transport naar Rhenen. Hoe het afloopt blijft onbekend, want tussen 1593 en 1607 zijn geen notulen van de vroedschap bewaard gebleven. ■

Het kerkzegel de granaatappel, let op de i in Rhenensis. In het huidige stempel is de i vervangen door een dubbele punt. (coll. W. H. Strous, Rhenen)

NOTEN

1. Oud Rhenen, 27e jrg nrs 1 en 2, januari en mei 2008.
2. Korporaal, T. L., *Als een lelie onder de doornen. Beschrijving van de kerkzegels van de Nederlandse Hervormde Kerk*, Zoetermeer 1996.
3. OAR 1337-1851 inv. nr. 6. Policieboeken. Resolutiën van burgemeesters, schepenen en raden, met allerlei akte 1591-1593 fo. xxvi.
4. OAR 1337-1851 inv. nr. 768a Rekeningen van de Cunerakerk 1693-1694 fo. 14.
5. OAR 1337-1851 inv. nr. 784a Acquitten Cunerakerk 1693 fo. 43.
6. OAR 1337-1851 inv. nr. 6 fo. 84.
7. OAR 1337-1851 inv. nr. 6 fo. 81.
8. OAR 1337-1851 inv. nr. 6 fo. 82.
9. Middelnederlands Woordenboek: hoet (o) inhoudsmaat voor droge waren zoals steenkolen (11,7 mud) en kalk (9,7 mud). In de Middeleeuwen ook voor koren en andere zaken.

De Filmstad Rhenen

Hens Dekker

De titel van dit artikel zal bij vrijwel niemand die dit leest herinneringen oproepen. Films hebben in het verleden bij de meeste inwoners van Rhenen geen grote rol gespeeld. Ook heeft geen plaatsgenoot ooit een grote rol in een speelfilm gehad. Waarom dan toch 'De Filmstad Rhenen'? In de jaren direct na WO II is veel tijd en geld gestopt in de ontwikkeling van een plan om Rhenen in het 'Hollywood van Nederland' om te toveren. Dat voornemen is echter niet gerealiseerd. Wel zijn er in Rhenen aan het publiek op verschillende plaatsen gedurende een driekwart eeuw films vertoond en is er een officiële bioscoop gevestigd geweest

HET FILMGEBEUREN IN RHENEN VÓÓR WO II

De uitvinder van de gloeilamp, de van Nederlandse voorouders afstammende Thomas Alva Edison, heeft in 1888 samen met W. K. Dickson ook de basis voor de film gelegd. Zij ontwikkelden de kinoscoop, een kijkkast voor één persoon om bewegende beelden te bekijken. De Franse gebroeders Lumière staan bekend als degenen die de eerste films voor publiek vermaak introduceerden; dat was in 1895 en reeds een jaar later vond in Nederland een eerste voorstelling plaats. Ook werd toen in Amsterdam de eerste bioscoop gesticht. Maar in de jaren daarna kwamen er nog weinig vaste plaatsen bij voor vertoningen van films. In veel steden en dorpen werden door rondreizende bioscopen in onder andere theaters en in tenten op kermissen films aan het publiek vertoond. Daarvoor was een vergunning van de gemeente vereist in verband met veiligheid en openbare zedelijkheid. Dat zal in Rhenen ook het geval zijn geweest. Zo worden bijvoorbeeld in 1919 blijkens een

Een advertentie uit 1919 uit de Rhenense Courant. Rondtrekkende bioscopen gaven toentertijd filmvoorstellingen op onder andere scholen. (Collectie Frits Spee)

Een aankondiging in de Amerongsche Courant van 25 oktober 1905 van een filmvertoning voor de Chr. Jongelingsvereniging 'Dient den Heere'. De Klepperstraat is een oude benaming voor de Koningstraat, waar de ULO-school was gevestigd. Een 'Sciopticon' is een projector en een 'Odionphoon' waarschijnlijk een luidspreker.

advertentie in de Rhenense Courant door de 'Vereniging tot Aanmoediging van getrouw Schoolbezoek' de leden uitgenodigd om in het gymnastieklokaal van de school een 'Electro-Bioscope' bij te wonen. De filmvoorstelling – want dat is het – wordt verzorgd door 'The Royal American Electro Bioscope' uit Den Haag. Naast toen nog stomme films als 'Jeanne Marie, een voorval uit de Franse Revolutie' en 'Onze Hooge Landsvrouw en Prinses Juliana' werd het programma afgewisseld met zang en voordrachten. De films werden wel begeleid door 'het orgelspel van den heer v. d. Broek'. In dezelfde krant stond een artikel waarin we kunnen lezen dat de 'ons bekende firma voor de zes hoogste klassen der school des Zaterdagds een extra voorstelling zal geven, waarvan worden uitgezonderd zij, die meermalen moedwillig de school verzuimden'. Hieruit valt af te leiden dat de Haagse firma waarschijnlijk al eerder op bezoek was geweest. Dat is inderdaad het geval want in de Amerongsche Courant van 25 oktober 1905 is te lezen dat ene W. van Genne uit

Een krantenknipsel uit 1927 met daarop het bestuur van de Christelijke Jongeren Vereeniging 'Dient den Heere', die haar zilveren jubileum vierde. Voor leden van deze vereniging werd in 1905 de oudst bekende filmvoorstelling in Rhenen gegeven.

— Door de Chr. Jongelingsvereniging „Dient den Heere“ alhier, zal a.s. Vrijdagavond in het oude schoolgebouw in de Klepperstraat eene openbare samenkomst gehouden worden, onder leiding van den heer H. W. van Genne uit 's-Gravenhage, die daarbij vertooningen zal geven met zijn „American Sciopticon Bioscope“ en „Reuzen Odionphoon“, waarbij duidelijke en sprekende lichtbeelden zullen worden gegeven, met verklaringen en onderhoudende, ernstige toespraken.

Wij stellen ons voor, dat de toeloop en de belangstelling groot zullen zijn, en 't oude schoollocaal dien avond geheel gevuld zal zijn. De entréeprijzen zijn zeer laag gesteld.

Het door oorlogshandelingen verwoeste café 'Centraal' van Hendrik de Roder aan de Herenstraat (bij de reclameborden) dat als eerste gebouw in Rhenen al vóór WO II een zaal had, die met het woord 'bioscoop' aangemerkt was. (Collectie H. P. Deys)

's Gravenhage voor de 'Chr. Jongelingsvereniging' met zijn Bioscope een 'vertooning' zal geven. Het is de eerste bekende filmvertoning in Rhenen. Tijdens Oranjefeesten zijn in latere jaren ook filmvoorstellingen gegeven. Verder is in 1913, bij de herdenking van 100 jaar onafhankelijkheid na de Franse overheersing, een uitgebreid feestprogramma voor de scholieren uit Rhenen, Elst en Achterberg verzorgd met 's avonds een bioscoopvoorstelling.

In 1935 wordt door Hendrik de Roder een vergunning aangevraagd en verkregen voor het verbouwen van een bioscoopzaal tot winkelhuis. Hij had in 1926 al de gelagkamer laten vergroten van zijn toenmalige café met de naam 'Centraal', dat aan de Herenstraat lag, maar met een achteringang op de Kruisstraat uitkwam. Hier werden vaak filmvoorstellingen gegeven. Tegen betaling van 10 cent kon ook de jeugd er genieten van films als 'De Jantjes' met Louis Davids in de hoofdrol en van de eerste tekenfilm 'Micky Mouse' van Walt Disney. Het gebouw is door de beschietingen in mei 1940 verwoest.

De bekende Rhenense huisarts Waller woonde op Herenstraat nummer 89, op de westelijke hoek van de Mensostraat. Toen hij in 1927 naar zijn landhuis 'De Tangh' verhuisde, kreeg het socialistische deel van de Rhenense bevolking daar, na een interne verbouwing, haar verenigingsgebouw. De plaatselijke afdeling van de S.D.A.P. richtte de Stichting 'Eigen Gebouw' op en gaf het café, met erachter een

Het in 1929 gestichte verenigingsgebouw 'Eigen Gebouw', een café en tevens pension van de S.D.A.P. op de hoek van de Herenstraat en de Mensostraat. Mogelijk kon het socialistische deel van de Rhenense bevolking daar, behalve van de gebruikelijke feesten, ook van filmvoorstellingen genieten.

theetuin, dezelfde naam. Er werd ook een pension in gevestigd met, zoals werd vermeld, 'ruime kamers, prima keuken en logies met of zonder ontbijt tegen billijke prijzen'. Voorzitter van de stichting was de latere wethouder E. P van Dijk. Of er in het gebouw naast het organiseren van feesten ook films zijn vertoond is niet bekend. Een poging in 1941 van de stichting om met hulp van provincie en gemeente een nieuw Eigen Gebouw op te richten heeft het niet gehaald. De reden dat het hier wordt genoemd – hoewel het in mei 1940 zoals zoveel andere gebouwen was verwoest,, is dat het na de oorlog een opvolger met dezelfde naam kreeg. Daarover meer op één der volgende pagina's.

In de bovenzaal van het koetshuis van 'De Koning van Denemarken' – in de 19e eeuw 'Het oude Klooster' geheten – en later naar de eigenaar 'De zaal van Altena' genoemd, zijn voor de oorlog zo af en toe films vertoond. De zaal was

*In 'De zaal van Altena' boven het koetshuis van 'De Koning van Denemarken' werden ook wel films vertoond.
De afbeelding is uit ± 1925. Eigenaar was toen J. Storm, te bereiken met tel. nr. 4.*

via een trap aan de achterkant bereikbaar voor mensen die er wilden vergaderen of zich wilden vermaken met toneelvoorstellingen en danspartijen. Na in het begin van de oorlog veel schade opgelopen te hebben is de zaal afgebroken en in 1942 door garage De Rhoter verbouwd. Nu is er Brezan, een winkel in automaterialen, gevestigd.

Ook in het in 1937 door de Hervormde Gemeente opgerichte gebouw 'Irene', nu de 'Hof van Rhenen' genaamd, werden films gedraaid, maar die waren niet bedoeld voor ludiek vermaak. Het betrof documentaires en natuurfilms en door de 'Christelijke Film Actie' (CFA), goedgekeurde films zoals 'Herberg van het zesde geluk' met Ingrid Bergman in de hoofdrol en 'De kinderen van de grote Fjeld'. Maar in de mobilisatietijd zullen er voor de aldaar gelegerde Nederlandse militairen mogelijk ook speelfilms zijn gedraaid, waarbij moraal en goede zeden wat minder een rol speelden. Op de benedenverdieping was een ruimte die door een aflopende vloer met klapstoelen uitstekend geschikt was voor filmvertoning. De zaal had een vaste filmcabine op de eerste verdieping. In 1983 heeft de Hervormde Gemeente het gebouw verkocht aan de familie Nellestijn, die, na tussentijds verhuur aan derden, vorig jaar het beheer weer in eigen hand heeft genomen. De HVOR laat daar op

lezingavonden de leden zo af en toe genieten van (delen van) films die de historie van Rhenen betreffen. In februari 2010 trokken de door onze leden Martin Schoemaker en Piet Hovestad gepresenteerde films met stukjes historie van Rhenen het grootste aantal kijkers op een HVOR-lezingavond ooit: liefst zo'n 170 personen woonden met plezier de vertoning bij. Meer van dit soort documentaires worden in de Digitale Beeldbank Rhenen opgeslagen; dankzij de inspanningen van de desbetreffende werkgroep neemt het aantal historische films gestaag toe.

'De zaal van Altena' vanaf het zuiden gezien (Collectie H. P. Deys)

Gebouw 'Irene', nu 'De Hof van Rhenen', op een prentbriefkaart uit 1940. Daar werden voorheen natuurfilms, films betreffende het Koningshuis en dergelijke vertoond.

FEESTZAAL 'HET CENTRUM'

Uit de vorige paragraaf blijkt dat van de vier zalen voor onder andere feesten en films voor de inwoners er slechts één de meidagen overleefd had, namelijk gebouw 'Irene'. Wel was in 1939 met medewerking van de Nederlandse militaire organisatie 'Ontspanning en Ontwikkeling' (O & O) voor de in Rhenen gemobiliseerde militairen aan de Achterbergsestraatweg een barak gebouwd, in een gebied waar nog geen huizen stonden.

Dat grijze gebouw stond wat naar achteren met erop een groot bord waar O & O op stond. Later werd er een stuk naar voren toe een groene barak tegenaan gebouwd met de naam 'Het Centrum'. Daar konden de soldaten na oefeningen en gedane arbeid onder het genot van een drankje genieten van muzikanten, dichters, waarzeggers en films. De beide barakken stonden op de hoek van de Achterbergsestraatweg met de Julianastraat. De uit Almelo afkomstige Klaas Westerhuis trad op als beheerder. Hij was eerder met een kermis door het land getrokken en wie weet waren er in een der tenten ook al films vertoond. Hij woonde voor in de barak naast

Op een oud krantenknipsel is het podium te zien van 'Het Centrum'. Hier traden artiesten op, in de mobilisatietijd voor Nederlandse militairen en na de bevrijding voor de Canadezen. Op dit podium werd ook het scherm voor filmvoorstellingen geplaatst.

het café dat toegang gaf tot de erachter liggende feestzaal. Onder het kopje 'Vermaak' is in de jaarlijks uitgegeven vakantieids van de Provincie Utrecht op de pagina 'Rhenen' te lezen dat er in de eerste oorlogsjaren en de jaren na de bevrijding in 'Het Centrum' uitvoeringen en bioscoopvoorstellingen plaatsvonden. De zaal kon maximaal 400 personen bergen. Westerhuis had overigens in 1943 wel het plan opgevat om 'Het Centrum' te slopen, wat hem door wethouder Souwerbren afgeraden werd. Rhenen had namelijk behoefte aan een verenigingsgebouw. Als later toch tot afbraak zou worden overgegaan, dan moest de gehuurde stalen filmcabine bij de brandweerkazerne in de Rijnstraat, dus waar zich

het museum en 'De Commanderie' bevinden, terugbezorgd worden. Toch wel verrassend dat de brandweer kennelijk zo'n filmcabine in eigendom had. De na de bevrijding hier tijdelijk gelegeerde Canadezen hadden er ook hun theatervoorstellingen, dansfeesten en films. In die tijd waren John Wayne (in Westerns) en George Formby (in komedies) populaire filmsterren. Bezoekers konden hun voertuigen parkeren achter 'Het Centrum', op de plaats waar voorheen een beigekleurige barak heeft gestaan waarin noodwoningen waren gevestigd. Als danspartners werden onder anderen jonge verpleegsters met bussen uit plaatsen in de omgeving aangevoerd. Voor de inwoners van Rhenen kwam er een loket voor de distributie van bonnen voor het verkrijgen van voedsel, snoep en steenkolen, waarbij Rina van Doorn behulpzaam was, zittend in een hokje voor twee personen met kippengaas ervoor. De barak is in 1948 afgebroken, toen de Julianastraat werd aangelegd. Daarmee verdween opnieuw een ontspanningsruimte voor de Rhenense gemeenschap.

EEN GROOTS PLAN

In 1946 werd Rhenen op filmgebied iets groots in het vooruitzicht gesteld: een filmstad met onder andere studio's voor het maken van films en ook een theater met bioscoop, waar het volk de bewegende beelden kon gaan bewonderen. De initiatiefnemers waren personen uit handelskringen en het filmbedrijf met de naam 'Union Film Corporation in Nederland' uit Amsterdam. Hun productmanager A. L. (Ben) Hagedoorn stuurt op 24 juli 1946 een brief naar de dan waarnemend burgemeester van Rhenen, G. C. D. d'Aumale baron van Hardenbroek, waarin een eerder onderhoud ten stadhuize bevestigd wordt. Het betrof een dan nog beschei-

Een plattegrond van het ontwerp van oktober 1946 voor de Filmstad Rhenen. ►

den plan om op een 2,7 ha groot terrein, waar voorheen een kamp van de 'Nederlandse Arbeidsdienst' (NAD) had gestaan, studio's op te richten. De plek ligt ten noorden van de Bergweg, tussen de Oude en Nieuwe Veenendaalseweg in, waar later de GEB-huisjes zijn gebouwd. Hoe kwam men op Rhenen voor zo'n project? In het college van commissarissen van de firma in oprichting zat ene E. L. baron van Hardenbroek van Lockhorst, die familiebanden had met de burgemeester. Het is heel goed mogelijk dat zij met elkaar over het onderwerp in gesprek zijn gekomen. Rhenen zou uitgekozen zijn vanwege de centrale ligging, de mooie natuur en het feit dat een bijdrage aan het herstel van de oorlogsschade zeer welkom was. Toen het plan concretere vormen ging aannemen bleek dat de ambities zeer sterk naar boven bijgesteld waren om de 'lamgeslagen filmindustrie in Nederland weer tot leven te brengen'. Een 65 ha groot terrein kwam in beeld, begrensd door de Oude Veenendaalse weg, de Remmerdsche wegen de Roghair-sparrenweg, oftewel het gebied dat bekend is onder de naam 'De Stadssparren'. In de eerste etappe van het plan zouden twee grote en een kleine studio worden opgericht waar binnenlandse en buitenlandse bedrijven hun films konden gaan produceren, later uit te breiden met nog drie studiohallen.

Voor bewerkingen van opgenomen films was een laboratorium gepland en voor de vervaardiging van decors zouden er werkplaatsen komen. Voorts zou voor de leiding een directiegebouw worden opgericht, met voor hen op het NAD-terrein enige villa's en voor de overige vaste employees landhuisjes. Gasten konden terecht in een luxueus, door een bierbrouwerij gesponsord hotel met restaurant, terras en feestzaal; daarbij een bijgebouw voor het onderbrengen van figuranten en een jeugdherberg. Men heeft daarvoor ook nog het oog op het kaderkamp in Elst laten vallen, waar eerst 'De Eikelkamp' en nu nog 'Stayokay' is gevestigd. Arbeiderswoningen zouden dichterbij in de buurt van het stadje kunnen verrijzen. Rhenen zou via in de buurt op te richten nevenbedrijven van extra werkgelegenheid kunnen profiteren. Genoemd werden een logeergelegenheid, garages, drukkerij, uitgeverij, sportpark met zwemgelegenheid, wasserij en een filmschool met staatsbibliotheek voor verzamelde onderwijsfilms en niet te vergeten, een theater met bioscoop. Daaraan had Rhenen na het uitbreken van de oorlog grote behoefte. Een vliegveld bij Remmerden zat ook in de pen. Veel elementen uit het plan doen denken aan de Amerikaanse levensstijl van die tijd. Nederland had nog afkeer van onze oosterburen en was onder de indruk van onze westerse bevrijders.

In de avond voor kerst 1946 kwamen 29 personen in hotel 'De Koerheuvel' bij elkaar om te pogen spijkers met koppen te slaan. Daarbij waren van het gemeentebestuur van Rhenen onder anderen opnieuw E. P. van Dijk aanwezig en tevens de gemeente-architect N. Souwerbren. Dat deze en andere besprekingen succesvol verliepen blijkt uit de latere berichten

in de pers. De landelijke dagbladen schreven in 1947 dat het plan-Rhenen grote kans van slagen had. Het Rotterdams Nieuwsblad opende een artikel in september van dat jaar zelfs met de kop 'Hollywood bij de Grebbeberg'. In het Vrije Volk kon men lezen dat een bedrijfsvergunning, die door het Departement van Economische zaken moest worden gegeven, op korte termijn zou worden verstrekt. De Amsterdamse architect A. J. Kleykamp zou met de bouw van het complex worden belast. Verwacht werd dat Amerikaanse en Engelse in de filmbranche actieve ondernemingen, het project zouden bevorderen en er mogelijk aan deel zouden nemen. Met Franse filmbedrijven was reeds overeenstemming bereikt om zeer binnenkort met een regelmatige productie in de Rhenense studio's te beginnen. De investering zou vijf miljoen gulden bedragen en aan 600 personen werk verschaffen. Geen wonder dat het gemeentebestuur van Rhenen aan de uit het plan voortvloeiende stimulering van de lokale economie, alle medewerking verleende. Voor de naam waaronder tenminste twee grote speelfilms tegelijk zouden kunnen worden gemaakt, werd de 'N.V. Nederlands Filmcentrum Cunera Filmstudio's te Rhenen', kortweg 'Filmstad Cunera' genoemd, gekozen.

Alles leek in kanten en kruiken te zijn. Een alternatief, een paar oude kleine filmstudio's in Duivendrecht met de naam 'Dollywood' op een nog geen 1 ha groot terrein, leek geen echte concurrent te zijn. Weliswaar steunde de in 1921 opgerichte 'Nederlandse Bioscoopbond' alleen het plan om aldaar de door haar recent overgenomen studio's te moderniseren en er de eigen Nederlandse filmproductieplannen te verwezenlijken. Het plan-Rhenen mocht wat hen betreft in de prullenbak verdwijnen. Omdat de regering geen monopolie wenste, stond zij er niet afwijzend tegenover. De 'Bioscoopbond' bracht met een investering van 1 miljoen gulden haar studio's snel in functie en hun lobby zorgde ervoor dat sommige media zoals Elsevier negatief over de plannen in Rhenen gingen schrijven, terwijl daar in 1948 potentiële financiers werden gevonden en met technisch personeel regelingen waren getroffen. De regering liet zich over de situatie voorlichten door een speciaal benoemde commissie, die echter voor 80% uit leden van het bestuur van de Bioscoopbond bestond. De voorstanders van het plan-Rhenen legden zich niet bij het negatieve advies neer en spraken met verschillende regeringsinstanties. Vervolgens werd er door de regering een interdepartementale commissie benoemd die unaniem tot de conclusie kwam dat het plan-Rhenen grote levensvatbaarheid bezat en gesteund diende te worden. Er werd echter na vele besprekingen in Den Haag toch nog geen besluit genomen. Inmiddels had de 'Filmstad Cunera' wel reeds meer dan 80 000 gulden in de onderzoeken en voorbereidingen gestoken, een enorm bedrag dat een huidige waarde van zo'n € 350 000 vertegenwoordigt. Door het alsmat uitstellen van de beslissing leek eind 1949 het grote moment voor de stichting van de Filmstad Rhenen

De bioscoopzaal telde oorspronkelijk 328 zitplaatsen. (Collectie B. Scheffer)

voorbij te zijn. Duivendrecht bleek namelijk niet volgens verwachting te draaien; daar kwam de productie van speelfilms niet echt van de grond. Het geduld van de oorspronkelijk geïnteresseerde investeerders was kennelijk te veel op de proef gesteld. In 1950 bleek het plan van tafel te zijn.

Dat gold ook voor een plan om de Cunera-legende te verfilmen, waarvoor de opnamen in Rhenen zouden worden gemaakt. Voor het historisch Nederlandse filmwerk was een opzet gemaakt door de schrijvers Leopold Hagedoorn (familie van de hiervoor genoemde productmanager Ben Hagedoorn?) en Gaston Berger. De film 'Betrayed', die over de bezettingstijd handelt, met verzetsheld Clark Gable in de hoofdrol, is overigens wel in Nederland opgenomen, ondermeer in de Betuwe en in Maastricht. Clark heeft in 1953, het jaar van de opnames, ook Rhenen bezocht. Hij werd in de Panoramamolen door Tante Loes opgevangen. Films als 'Betrayed' en vele andere films zouden normaal gesproken in de Filmstad Rhenen geproduceerd zijn.

BIOSCOOP

'HET EIGEN GEBOUW'

Na het tegen de verwachtingen in afblazen van het plan Filmstad Rhenen, waar ook een theater gepland was, had Rhenen slechts voor de protestantse inwoners gebouw 'Irene' om zich te ontspannen. Het socialistische bevolkingsdeel was haar verenigingsgebouw bij de verwoestingen van de binnenstad kwijtgeraakt. In 1948 werd door de vereniging 'Eigen Gebouw' een plan gemaakt voor het stichten van een verenigingsgebouw op de hoek van de Esdoornlaan en de Eikenlaan. Architect Jan de Haas uit Utrecht maakte een mooie tekening, maar hoewel hij het ontwerp vereenvoudigde, werd het toch te kostbaar gevonden. Drie jaar later kwam de

vereniging in Het Wapen van Hardenbroek (alweer die naam!) onder voorzitterschap van PvdA-raadslid Dirk Dirkse bijeen om het plan toch te verwezenlijken. Op basis van een ontwerp van de Utrechtse architect H. ter Haar werd met de bouw gestart en Ansje, het 6-jarige dochtertje van de voorzitter, mocht eind 1952 ter opening van het gebouw een lint doorknippen. In augustus 1953 kon de bioscoop met als naam 'Flora' er gaan draaien. Vanaf de Eikenlaan was via de hoofdingang de zaal voor in totaal 328 zitplaatsen te bereiken. In de ruime entree was links het buffet en rechts de garderobe met daarboven een vaste filmcabine. Deze en de noodverlichting moesten voldoen aan de bepalingen zoals omschreven in de bioscoopwet. In de zaal met aflopende vloer kon men van films en ook van toneelvoorstellingen genieten; aan weerszijden van het podium waren twee flinke kleedkamers aanwezig.

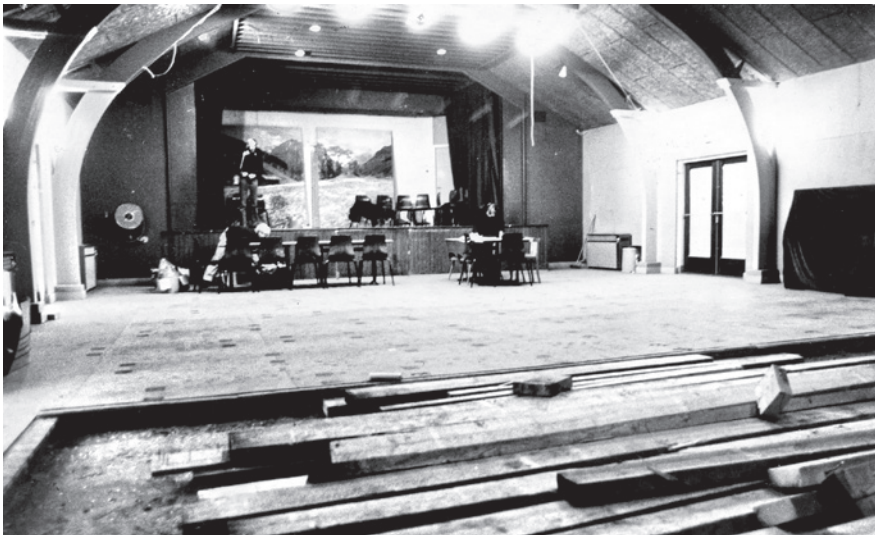
Het gebouw was eigendom van het 'Nederlands Verbond van Vakverenigingen' (NVV) en werd geëxploiteerd door directeur C. M. (Kees) Westland, die ook al het beheer had over de bioscopen 'Luxor' en 'City' in Wageningen. Hij had kennelijk te veel omhanden: in Rhenen werd het een chaos en in 1956 werd de bioscoop gesloten. Toen werd een nieuwe exploitant gezocht en maakte men tevens van de gelegenheid gebruik verbeteringen aan te brengen. In 1957 kon de bioscoop heropend worden onder leiding van de onderneming 'Algemeen Reclamebureau en Filmimport' (Arfi) uit Amsterdam met als eigenaars de compagnons Evert Wierda en R. J. McIntyre. Het beheer kwam in handen van Henk Huussen onder de naam 'Het Eigen Gebouw' met als medewerkers onder anderen de operateur Gijs van Woerdekom en Kees Henzen, die bezoekers hun plaats aanwees. Dick Hovestad verkocht vanachter de kassa de vanaf 60 cent kostende kaartjes, net als de hiervoor genoemde

Het gebouw 'Het Trefpunt' gefotografeerd in 1977.

Het linker deel vormde voorheen de bioscoop 'Het Eigen Bouw'. Het rechter deel is in 1962 bijgebouwd.

De afbraak van de bioscoopzaal in 1979, waarna Stichting 'Het Trefpunt' aan het gebouw de bestemming het welzijn van ouderen gaf. (Collectie B. Scheffer)

Ans Dirkse. Vader Dirk pachtte het horecagedeelte in het gebouw. Beiden hebben voor de PvdA in de gemeenteraad van Rhenen gezeten. De horeca werd later over genomen door Geurt van Veenendaal. Zijn zoon Jaap stond achter de ijscokest. Aan het van oorsprong rechthoekige gebouw werden in 1962 onder andere een foyer en kleine zaaltjes toegevoegd. Volgens artikel 2 van de statuten van de vereniging was het doel om de belangen van plaatselijke verenigingen te dienen, ongeacht de godsdienstige gezindte of politieke richting. In de praktijk werd de bioscoop van 'de rooien' voornamelijk door de socialistische inwoners bezocht en door 'Kleikonten' uit de Betuwe en 'Blauwkousen' uit Veenendaal. Door de jaren heen zijn er tal van films gedraaid met sterren als Roy Rogers, John Wayne, Norman Wisdom, Charley Chaplin, Brigitte Bardot, Doris Day en Marilyn Monroe in de hoofdrol. Vooraf werd via het Polygoonjournaal, waarin ook Rhenen tientallen keren voorkwam, de bezoekers het wereldnieuws voorgeschoteld. In een vitrine links van de ingang werden de films aangekondigd. Behalve speelfilms werden er op de woensdag- en zaterdagavonden en op de zondagmiddagen ook voorlichtingsfilms gedraaid van bijvoorbeeld de 'Nederlandse Vereniging van Sexuele Hervorming' (NVSH). Muziek- en zangverenigingen als 'OBK', 'Kunst na Arbeid' en 'De Roodborstjes' repeteerden er en traden er ook op. Schoolavonden werden er ook wel gehouden. In 1969 vond opnieuw een verbouwing plaats; het scherm werd vergroot en de bereikbaarheid van de zitplaatsen werd verbeterd, wat wel

ten koste ging van 70 stoelen. Vanaf 1977 werden doordeweeks geen filmvoorstellingen meer gegeven. Ook was er ergernis bij de bestuurders ontstaan over de in hun ogen soms schunnige sexfilms die er werden gedraaid. Toen is het gebouw eerst tijdelijk bezit geweest van de Rhenense advocaat mr. Jacques Deen, die het voor 230 000 gulden kocht en het voor een symbolische prijs overdeed aan de 'Stichting Overlegorgaan Bejaardenwerk' onder voorzitterschap van J. Combrink, die jarenlang de secretaris van de Rhenense Historische Vereniging is geweest. De naam werd gewijzigd in 'Het Trefpunt' en het welzijn van ouderen werd het nieuwe doel. In 1979 werd de bioscoop na enige conflicten

tussen het bestuur en exploitant 'Arfi' op de datum 1 april opgeheven. Volgens de huidige eigenaars van 'Het Trefpunt', de 'Stichting Alleman Welzijn', zullen per 1 november aanstaande de deuren definitief gesloten worden; een groot deel van de activiteiten wordt naar 'De Westpoort' overgeheveld.

BIOSCOOP ANNO 2011

Onlangs kon in de krant gelezen worden dat er in de nieuwe Tollekamp voor de daar verblijvende ouderen naast onder andere een restaurant, een winkeltje en een ontspanningsruimte, ook een bioscoop is gepland. Het betreft een zaaltje met een wat groter scherm en een goede geluidsinstallatie, waar maximaal twaalf personen van films kunnen genieten. Het streven is om de nieuwe Tollekamp nog voor de kerstdagen in gebruik te nemen. Dan heeft Rhenen toch weer een bioscoop!

BRONNEN

Veel informatie voor dit artikel is te danken aan meer dan dertig leden van de HVOR, in het bijzonder aan Rina van Doorn en Henk Deys, waarvoor dank. Verder zijn gegevens uit verschillende delen van het archief van de Gemeente Rhenen, uit meerdere oude kranten en van diverse Internetsites verkregen. Belangrijke bronnen waren ook de boeken 'Bedreigd, Bezet, Bevrijd' (H. P. Deys e.a. 1995) en 'Rhenen, geschiedenis en architectuur' (H. P. Deys en F. Vogelzang 2010). ■

EXPOSITIE

Van 21 mei t/m 27 augustus 2011 zal in museum Het Rondeel onder de titel 'Optimisme' een expositie plaatsvinden van het project Filmstad Rhenen en een aantal andere optimistische plannen uit de vorige eeuw die het niet gehaald hebben. Daar zijn dan ondermeer twee mooie grote tekeningen van het plan te zien.